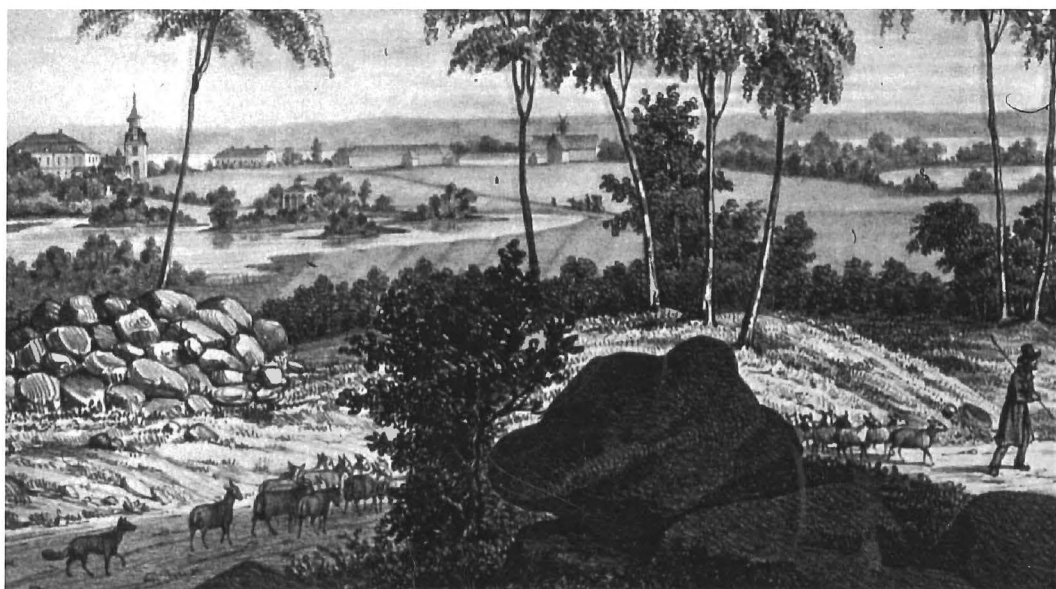

Karl-Henrik Suneson

1700-talets fårimporter

**Ett försök att bygga upp en inhemsk finullsproduktion
samt en kartläggning av fårimporternas effekt
hos allmogen**

Institutionen för landskapsplanering Ultuna
Agrarhistoria nr 3
Uppsala 2001

Karl-Henrik Suneson

1700-talets fårimporter

**Ett försök att bygga upp en inhemsk finullsproduktion
samt en kartläggning av fårimporternas effekt
hos allmogen**

**Institutionen för landskapsplanering Ultuna
Agrarhistoria nr 3
Uppsala 2001**

SLU
Institutionen för landskapsplanering Ultuna
Agrarhistoria nr 3

Ansvarig utgivare: Janken Myrdal

ISSN 1403-~~1361~~ 3402
ISBN 91-576-6037-9

Omslagsbild: Herde med långsvansade får och vallhund på 1830-talet vid Bysta, Närke. Ur "Utsigter av Närke", i "Det fordna och närvarande Sverige" 1838-55. Detta verk illustrerades av Ulrik Thersner och dennes dotter Thora.

Tryck: SLU-Service/Repro, Uppsala 2001.

Förord

Tekniköverföring är en av de generella frågorna inom lantbrukets historia. Det är också en aktuell fråga i vårt förhållande till fattigare länder. Sker den genom kontakter på lokalplanet? Vilka anpassningar av tekniken krävs för att den skall kunna införas i nya ekologiska miljöer? Vilken roll spelar stat och överhet? Hur beroende är lokalsamhället av impulser utifrån? Dessa frågor är viktiga att svara på för att en framgångsrik tekniköverföring skall kunna genomföras. En särskild aspekt tillkommer när det handlar om biologiskt material, som odlingsväxter eller husdjur. Avel och sortutveckling kräver ofta en lång tids experimenterande.

I denna studie har Karl-Henrik Suneson tagit upp importen av finulliga får till Sverige på 1700-talet. Dessa får kom från Spanien men också från England och Nordtyskland. Att en sådan import förekom har vi länge vetat, inte minst genom de undersökningar som Sven T. Kjellberg genomförde och publicerade i sitt magistrala verk "Ull och ylle". Att det fanns ett premiesystem och även en statlig stödorganisation har varit känt, liksom att detta var en av 1700-talets politiska och ekonomiska stridsfrågor.

Hur stort genomslag det finulliga fåret verkligen fick bland allmogen har tidigare varit okänt. Suneson kan nu genom en studie av bouppteckningar finna indikationer på ett svar. Han har studerat bouppteckningar från några härader i Västergötland i närheten av de gårdar där entusiasmen för importen av nya fårraser var störst, inte minst hos den kände Jonas Alströmer. I bouppteckningarna har Suneson funnit tydliga indikationer på importerade fårraser i de särskilda noteringar som boupptecknarna ibland gjorde angående utländsk härkomst och finfibrig ull. Studien visar att de nya fårraserna faktiskt fick ett visst genomslag även bland bönder i gemen. Däremot visar Sunesons analys av bouppteckningarna att de nya fårraserna inte generellt värderades till högre belopp, jämfört med de grovulliga fåren. Förklaringar till detta skulle kunna vara det statliga premiesystemets uppbyggnad, tveksamhet angående fårens möjligheter att klara sig i det svenska klimatet eller vissa avsättningsproblem för den finfibriga ullen.

Dessa resultat ställer oss inför nya intressanta frågor. Sannolikt har inte mycket av detta importerade nya rasmaterial blivit kvar. Gentekniska undersökningar kanske skulle visa små rester, men i 1800-talets lantraser av får framträder inga markanta spår av 1700-talets storskaliga experiment med statligt understödd och organiserad fårimport. Trots den initiala framgången har således alla de argument som framfördes mot de nya fåren till slut fått ett genomslag.

Det som återstår att undersöka är således hur nedgången gick till, men kanske också om något av det positiva som allmogen noterade, inblandningen av de mjukare ullsorterna, trots allt blev bestående.

Importen av nya fårraser under 1700-talet är ett av de främsta exemplen på bioteknisk innovationsspridning vi har i Sverige under historisk tid. Resultatet, som ibland kallats ett grandios misslyckande, kanske trots allt innehöll spår av success, som vi kan lära oss av. Sunesons undersökning visar också hur bouppteckningarna kan användas för att studera husdjurens historia, vilket tidigare skett i mycket liten omfattning.

Innehåll

	Förord	1
	Innehåll.....	2
1	INLEDNING	4
	1.1 Studiens målsättning	4
	1.2 Avgränsning i tid och rum	4
	1.3 Använda begrepp	4
	1.4 Den politiska situationen i Sverige under början av 1700-talet	5
	1.5 Tidig import av avelsfår	6
2	ORGANISATION AV FÅRIMPORTEN.....	7
	2.1 Huvuddragen i verksamheten för att främja inhemsk finullsproduktion	7
	2.2 Införande av premiesystem	8
	2.3 Premiebestämmelser skulle kunna spåras i bouppteckningar	11
	2.4 Provinsialschäfersystemet.....	12
	2.5 Provinsialschäferrapporternas skildringar av verksamheten	16
	2.6 Svårigheter för provinsialschäfrarna.....	19
	2.7 Administrationen kring premie- och schäferiverksamheten	19
3	ETT RIKT PERSONGALLERI	20
	3.2 Jonas Alströmers nyckelposition.....	20
	3.3 Lärare på schäferiskolan	20
4	UR ALLMOGENS PERSPEKTIV.....	22
	4.1 Problem med den finfibriga ullen.....	22
	4.2 Fårskinnens betydelse.....	23
	4.3 Fårens färg.....	23
	4.4 Fårens hårdighet och krav	24
	4.5 Inhemska kontra importerade baggar	25
	4.6 Bygdens textiltraditioner	26
	4.7 Inställning till att följa uppifrån komna påbud	26

5	ULLFLODET.....	27
5.1	Avsättningsproblem	27
5.2	Missförhållanden på vägen mellan producent och förädling.....	28
5.3	Det borde ha funnits vissa möjligheter	28
6	DELSAMMANFATTNING	29
7	SPÅR AV IMPORTFÅR I FÅRSTAMMEN	31
7.1	Arbetet med källmaterialet	31
7.2	De fem utvalda häradena	32
7.3	Studerade tidsperioder	35
7.4	Uppgifter ur bouppteckningarna	35
7.5	Tackor på härads- och gårdsnivå	36
7.6	Innehav av baggar.....	37
7.7	Värderingen av tackor och baggar.....	39
7.8	Särskilda noteringar angående särart	41
7.9	Gudhems härad under tre perioder	44
8	AVSLUTANDE DISKUSSION	44
Bilaga 1	 Importerade fårraser	49
Bilaga 2	 Ordförklaringar	50
Bilaga 3	 Figurer och tabeller	51
	OTRYCKTA KALLOR.....	52
	LITTERATUR	52

1 Inledning

1.1 Studiens målsättning

Min ambition är att redoföra för de insatser som under 1700-talet gjordes beträffande fårimporter och ullproduktion, i syfte att undvika import av finfibrig ull. Insaserna omfattade stimulans av fårimport och inhemsk finullsproduktion. Dessutom utbildades provinsialschäfrar med uppgift att kontrollera och reglera införseln av får samt hjälpa och inspirera fårägarna till bra fårskötsel. Målsättningen var att producera finfibrig ull istället för den grova ull som de inhemska fåren gav. Hur påverkades den svenska fårstammen av det här?

1.2 Avgränsning i tid och rum

Rapportens tyngdpunkt ligger på 1730- till 60-talen. Under denna tid skedde både uppbyggnaden och nedmonteringen av den statliga verksamheten för att öka den inhemska finullsproduktionen. Några tidiga ansatser under 1700-talets första decennier nämns kort. Däremot berörs inte förhållanden efter 1766, då den statliga verksamheten efter ett riksdagsbeslut lades ner.

De bouppteckningar som studerats, är i huvudsak från 1750- och 60-talen, en tid då satsningarna bör ha givit utslag i bouppteckningsmaterialet. Fårimporter till Sverige har även gjorts tidigare, bland annat på Gustav Vasas initiativ, och under början av 1600-talet.¹ Dessa verksamheter lämnas dock därhän.

För att söka belägg för förändringar i fårstammen som kan indikera eventuellt ökad förekomst av finulliga får, har jag valt att studera bouppteckningar från 5 häradar i Skaraborgs och Älvsborgs län under 1700-talets mitt.

Bouppteckningsstudien redovisas i avsnitt 7 av denna rapport. I den första delen görs en genomgång av verksamheten så som den framträder i samtida förordningar och rapporter samt i litteraturen.

1.3 Använda begrepp

Nedan följer några förklarande kommentarer till en del centrala begrepp i texten:

¹ Hallander 1989 s. 244 f.

Grovull respektive *finull* avser ullens kvalitet. De inhemska lantrasfåren gav grovull, och kan räknas till gruppen grovulliga får. De får som importerades gav främst finull, och benämns här liksom i en stor del av referenslitteraturen för finullsfår. Dessa ska inte förväxlas med det som idag kallas svenskt finullsfår. Ett mer exakt uttryck är finfibrig ull. Benämningarna på de *finulliga fåren* varierar i både 1700-talstexter och senare litteratur. Uttryck som "fullgoda får", "de nya djuren", "importerade får" och "finulliga får" är några exempel. Det torde dock inte vara några problem för läsaren att urskilja om det är inhemska lantrasfår med grov ull eller importerade får som avses i olika sammanhang. Uttryck som "fullgoda får" bör uppmärksammas, eftersom detta visar på en uttrycklig nedvärdering av de inhemska fåren.² Begreppet *schäfer* avser egentligen en person som vallar får, en fåraherde. Här används flera näraliggande former. *Provinsialschäfern* var en särskilt utbildad person som under den aktuella tidsperioden hade hand om främjandet av finullsfår på länsnivå.

1.4 Den politiska situationen i Sverige under början av 1700-talet

För att förstå situationen är det angeläget att göra en tillbakablick på förhållandena i Sverige under början av 1700-talet. 1700-talets första decennier hade präglats av krig, pest och missväxter. Efter enväldets fall år 1718 antogs en ny författning, 1719/20 års regeringsform.³ Den konstitutionella revolutionen detta medförde innebar att monarkens makt begränsades. Trots att mycket kraft gick åt till inrikes motsättningar om makten, fanns dock utrymme för nytänkande. Efter hand uppstod bland ständerna grupperingar som delvis kom att avvika från de traditionella. Politiken kom att präglas av merkantilistiska strömningar. Merkantilismen innefattade satsningar på inhemsk produktion, en positiv handelsbalans, protektionism, regleringar och statlig kontroll.⁴ Här ingick även satsningar på manufakturer, däribland yllemanufakturer.⁵ Satsningarna på manufakturer hade stöd av hattpartiet som organiserades under 1730-talet, medan företrädarna för mösspartiet var inställda på friare handel och färre regleringar.

Det är angeläget att teckna denna bakgrund, eftersom de politiska motsättningarna och handlingsmönstren även kom att påverka utformningen av 1700-talets får- och ullpolitik. I linje med inriktningen på inhemsk produktion, låg strävanden att förbättra landets fårskötsel och att försöka påverka produktionen av ull för att fylla det inhemska behovet.

² Förordning angående vissa praemier på fullgoda får år 1741 // Westerlund 1988, bilaga 1.

³ Behre et al. 1994 s. 232.

⁴ Behre et al. 1994 s. 247.

⁵ Manufakturer, se bilaga 2.

1.5 Tidig import av avelsfår

Efterfrågan på ull och fårskinn utgjordes i grova drag dels av grov ull och skinn för kraftigare kläder, dels av de högre ståndens efterfrågan på finare material. Ull till finare kläde och liknande hade dittills importerats. Med merkantilismens strävan efter minimerad import utvecklades tankegångar på att istället producera finfibrig ull inom landet.

När det gällde får- och ullhanteringen beslutade Kommerskollegium om olika åtgärder.⁶ Redan år 1720 sökte man främja uppkomsten av schäferier på de skånska adelsgodsen. I en skrivelse anmodades Skånes generalguvernör Carl Gustaf Hård, att övertala den skånska adeln "att litet mindre sysselsätta sig med oxehandeln och i stället vända sin håg mot anläggandet av schäferier". Kommerskollegium lyckades dock inte få gehör för detta hos den skånska adeln.⁷

Jonas Alströmer är känd som en av de tidigaste aktörerna för att införa finullsfår till Sverige.⁸ Han organiserade dokumenterade importer av finulliga får redan åren 1715 och 1723.⁹ Avsikten med dessa fårimporter var att trygga produktionen av mjuka ullvaror vid ett tilltänkt manufakturverk i Alingsås. År 1715 gällde det insmuggling av 30 finulliga engelska får som Alströmer placerade hos goda vänner i västra Sverige, i avsikt att pröva huruvida de engelska fåren kunde trivas i svenskt klimat.¹⁰ Några år senare, 1723, lyckades Alströmer övertyga den spanske kungen Filip V, att tillåta utförsel av 30 merinofår till Sverige. Detta skedde trots att det rådde förbud mot utförsel av merinofår från Spanien. Jag återkommer i avsnittet Införselpremier till det faktum att det i flera länder med finulliga får rådde exportförbud, och att ordet smuggling ligger nära till hands när det gäller 1700-talets fårimporter!

De 30 merinofåren placerades på Berga säteri utanför Falköping. Fåren klarade sig till en början i det svenska klimatet. Senare visade det sig dock att merinofår hade svårt att klara perioder med regn och fukt. En annan och tåligare ras, eiderstedska får från Nordtyskland, infördes år 1726 och placerades även de på Berga.¹¹

⁶ Kommerskollegium, se bilaga 2.

⁷ Stråhle 1884 s. 19.

⁸ Jag har valt att använda efternamnet Alströmer, trots att han vid denna tid hette Alström och först senare adlades Alströmer, det namn han blev mest känd under, inte minst i samband med potatisen.

⁹ Angående import 1715 Alströmer, Claes 1770 s. 49. Angående import 1723 Wood 1981 s. 157.

¹⁰ Regné 1785 s. 174 och Stråhle 1884 s. 40. I bilaga 2 beskrivs några av de fårraser som importerades.

¹¹ I avsnittet Fårens hårdighet och krav, redogörs närmare för klimatets och betesmarkernas betydelse för möjligheterna att lyckas med de importerade fåren. Berga säteri behandlas i avsnittet Höjentorp och Berga i fokus.

2 Organisation av fårimporten

Regeringen tillsatte år 1725 en kommission angående lanthushållningens förbättrande. I kommissionens betänkande år 1728, behandlades bland annat schäferifrågan. Man påpekade att frågan var svårlöst, och framhöll särskilt problem med klimat- och foderförhållanden. Trots detta ansåg kommissionen att produktion av inhemsk finull för manufakturerna var så angeläget att schäferier borde inrättas i de södra provinserna.¹²

Jag uppfattar 1728 års betänkande som framsynt, eftersom det är genomsyrt av förståelse för tillgång till bra foder och vikten av att fåren placerades i lämpliga klimatförhållanden. Även risken för svårigheter att avsätta ullen påtalades. Betänkandet pekar tydligt på de svårigheter som senare kom att bli påtagliga hinder för ett bra flöde från får till manufaktur.

År 1734 gjorde en samling manufakturister en framställan till ständerna, där man i likhet med 1728 års betänkande framhöll det angelägna i att främja landets fårskötsel.¹³ Man påpekade att det utöver det angelägna i att tillgodose yllemanufakturerna med ull, var nödvändigt med en god fårskötsel för det allmänna kosthållet och för gödseln. Den snarlika utformning organisationen sedan fick, behandlas mer utförligt längre fram. Manufakturisternas förslag kan sammanfattas i följande fyra punkter:

1. En särskild schäferiordning borde fastställas. Den skulle främst inriktas på undervisning av de högre stånden. Beträffande allmogen ansåg man att dessa efter hand skulle komma att följa exemplen från herrgårdarna.
2. I de för fårskötsel lämpliga provinserna skulle man utse vissa personer som grundligt förstod fårhushållning. Dessa personer, som skulle ha studerat fårhushållning utomlands, helst i England, skulle sprida kunskap och gå allmänheten tillhanda. Man föreslog också ett system med schäfrar som uppsyningsmän. Förutom att hålla uppsikt över fårhushållningen borde de också hålla schäferier på arrende av någon av kronans lägenheter, varifrån avelsdjur skulle kunna spridas.
3. Förslag om införselpremier till skeppare som införde får från utländska hamnar.
4. Förslag om hur schäferi- och premieverksamheten skulle finansieras.

2.1 Huvuddragen i verksamheten för att främja inhemsk finullsproduktion

Huvuddragen i utformningen av den officiella verksamheten för att bygga upp en inhemsk finullsproduktion, framgår av fig. 2.

¹² Westerlund 1988 s. 14.

¹³ Kjellberg 1943 s. 272 f.

Huvudmål: Ökad inhemsk finullproduktion för att minska importen		
Delmål 1: Tillgång till finulliga baggar för köp eller betäckning		
Delmål 2: Ökat antal finulliga får hos både de högre stånden och allmogen i hela landet.		
Medel:	I. Ekonomiska styrmedel genom olika slag av premier	II. Undervisning och övervakning via provinsialschäfrarna

Figur 1. Grundprinciperna för verksamheten med att bygga upp en inhemsk finullproduktion

Införande av premiesystem

Med början år 1736 byggdes stegvis ett premiesystem upp för att främja inhemsk finullproduktion. Här träffar vi på premier som direkt eller indirekt kan ha påverkat allmogens vilja att hålla finulliga får, något som eventuellt skulle kunna spåras i den bouppteckningsstudie som redovisas senare i rapporten.

Fig. 3 visar huvuddragen i premiesystemets uppbyggnad. Där framgår bland annat att man genom olika premier riktade sig till importörer, allmogen och de högre stånden. Detaljbestämmelserna om premiernas storlek, målgrupp och regler ändrades vid ett flertal tillfällen.

2.2.1 Införselpremier

Införselpremierna var engångspremier som utbetalades till sjöfarande och rederier vid införsel av vissa utländska får.¹⁴ Sådana premier fanns med redan i den framställan som en samling manufakturister gjorde till ständerna år 1734 och som närmare behandlats i ett tidigare avsnitt. Man föreslog där att skeppare som förde utländska får till svenska hamnar borde erhålla en viss premie. Premiensstorlek skulle variera efter fårets ras, vilket land det kom från samt vara högre för baggar än tackor.¹⁵ Till saken hör att det ansågs angeläget att undvika offentlighet åt frågan. Därför var det angeläget att någon kungörelse om de föreslagna införselpremierna inte utfärdades, utan att skepparna istället underrättades om premierna efter hand.¹⁶ Införsel av får var en känslig fråga. I flera länder, bland annat Spanien, rådde förbud mot utförsel av får. Som tidigare nämnts, ligger ordet smuggling nära till hands. Att till exempel föra in merinofår från

¹⁴ Klintberg 1814 s. 188 med referens till ett kungligt brev den 25 maj år 1736, där premier fastställdes till Svenska sjöfarande och Skepps-Rederier vid införsel av främmande får av goda slag.

¹⁵ Kjellberg 1943 s. 273.

¹⁶ Kjellberg 1943 s. 273.

Spanien var förenat med stora risker för de som engagerade sig i denna verksamhet.

Införselpremierna kan betraktas som ett instrument med vilket man kunde påverka fårimporten vad gällde ursprungsland, antal och kön. Under de decennier införselpremier utdelades, varierade premiistorleken från som lägst 1½ daler smt. för får från Frankrike, Brabant och Ostfriesland från år 1736, till hela 40 daler smt. för spanska får från år 1752.¹⁷

Huvuddragen i premiesystemets uppbyggnad			
Typ	Införselpremier	Premier till allmogen	Premier för försäljning till allmogen
Infört år:	1736	1741	1745
Utbetalades till:	Importörer	Allmogen	De högre stånden vid försäljning till allmogen
Kategori av får	Baggar och tackor	Baggar samt bagg- och tacklamm	Baggar
Summa som utbetalades	Varierade efter ras, bagge eller tacka samt mellan olika tidpunkter	Bagge: 1 daler smt./år. Lamm: 16 öre smt år 1, därefter 8 öre smt./år.	2 daler smt.
Märkning:	Klipp i höger öra	Tjära i pannan	Klipp i vänster öra

Figur 2. Huvuddragen i premiesystemet.

För att införselpremierna skulle utbetalas, krävdes först att fåren godkännts. Införseln av får skulle enligt provinsialschäfer-instruktionen kontrolleras av provinsialschäfern tillsammans med två ledamöter av Hallrätten.¹⁸ Hallrätterna lydde under Kommerskollegium och hade bland mycket annat till uppgift att besiktiga kvaliteter och kvantiteter inom den textila manufakturen.¹⁹ Vid besiktningen fanns således de två representanterna för Hallrätten, vars verksamhetsområde främst var inriktat på ullens fortsatta hantering, samt provinsialschäfern med närmare inriktning på själva fåren. Denna konstruktion tyder på en strävan efter att kunna påverka förutsättningarna för en god ullproduktion hela vägen från det att djuret anlände till Sverige och fram till den producerade ullens kvalitet. Till

¹⁷ Klintberg 1814, s. 188. Daler smt: daler silvermynt, se bilaga 3.

¹⁸ 1750 års provinsialschäferinstruktion § 8 //Westerlund 1988, bilaga 2. Se även avsnittet Provinsialschäferinstruktionen.

¹⁹ Kjellberg 1943 s. 208 ff.

hjälp vid bedömningen fanns ullprover som fastställts av Kommerskollegium.²⁰ Uppgiften vid införselkontrollen, innebar att fastställa att fåren "werkeligen äro utifrån inkomne, och finnas wara af fullkomlig godhet och art"²¹. Sedan fåren godkända, skrevs en attest som berättigade till premien. I samband med besiktningen skulle fåren märkas med "en uthuggning utur högra örat" och deras ålder anges.

Den vidare placeringen av fåren ansvarade provinsialschäfern för. Han hade skyldighet att väl känna till stamschäferier och andra lämpliga mottagare inom sitt område. Enligt § 6 i provinsialschäferinstruktionen skulle han också kungöra om det fanns importerade får till salu. Därigenom skulle även allmogen beredas möjlighet att skaffa sig "goda baggar". Genom god kontakt med andra provinsialschäfrar skulle fåren även kunna placeras i andra län.²² Dessutom skulle det meddelas till vilken provins fåret skulle levereras.²³

Man kan förmoda att samarbetet mellan provinsialschäfern, hallrättens två ledamöter och skeppare eller rederi, underlättades av att importörerna var beroende av belöningen- importpremien. Tänkbara problem var troligen mest knutna till bedömningen av fårens kvalitet.

2.2.2 Premier till allmogen

Ett annat slag av premier riktades direkt till allmogen. Bondeståndet hade varit aktivt i frågan om premier, och framfört åsikten att "ingenting bättre skulle uppmuntra allmogen att satsa på bra får istället för de gemena och grovulliga, än "något litet premium".²⁴

År 1741 utfärdades så en förordning som gjorde det möjligt för allmogen att erhålla premier:

Alle såsom Crono-, Skatte- och Frälse-Bönder, Kläckare på landet Tårpare, Ryttare, Soldater, Båtsmän, Salpetersjudare, Mjöltnare, Socknehandt-värkare, Fiskare i Skiärgårdarne och deras Änkor, hwilka förskaffa goda Får af Engelsk eller Spansk art, skola hafwa at årligen undfå ett Praemium af 1 Daler S:mt för hwarje Gumse af åfwannämnde slag, som är hwit til färgen, och fullkomligt god til arfwet, antingen den wore fallen inom riket eller utifrån inkommen...²⁵

Här framträder flera grupper ur allmogen som potentiella innehavare av engelska eller spanska får. Frågan om insatserna kring de importerade fåren påverkade den svenska fårstammen får därmed en intressant dimension. Att 1741 års förordning var inriktad på allmogen, gör det rimligt att söka spår av de utländska fåren även bland de lägre befolkningsgrupperna. Detta avviker från synsättet under inledningsskedet, när det framhölls att insatserna enbart borde inriktas på de högre stånden.

Utöver den årliga premien 1 daler smt. för varje godkänd bagge, skulle även allmogens lamm efter godkända baggar premieras. Under första

²⁰ Dessa ullprover finns i Berchka samlingen, Nordiska museet. Kjellberg 1943, s. 308.

²¹ 1750 års provinsialschäferinstruktion § 8. // Westerlund 1988, bilaga 2.

²² 1750 års provinsialschäferinstruktion § 6.

²³ 1750 års provinsialschäferinstruktion § 8.

²⁴ Kjellberg 1943 s. 282.

²⁵ Förordning angående wissa praemier på fullgoda får § 1. Den 23 sept. 1741. // Westerlund 1988, bilaga 1.

levnadsåret skulle varje bagg- och tacklamm premieras med 16 öre och under de följande levnadsåren med 8 öre per djur.²⁶ Baggpremien utbetalades för högst en bagge upp till 20 tackor, 2 baggar upp till 40 tackor och så vidare.²⁷ De får som provinsialschäfern godkänt för premie, märktes med tjära i pannan.²⁸

2.2.3 Premier vid försäljning till allmogen

Efter inledningen med införselpremier år 1736 och utvidgningen år 1741 med premier till allmogen, infördes år 1745 även premier till de personer ur de högre stånden som sålde en godkänd bagge till allmogen. Denna engångspremie uppgick till 2 daler smt. per bagge.²⁹ Ytterligare uppgifter angående dessa premier framgår av fig. 3. En detalj som framträder där, är bestämmelserna om hur de premierade fåren skulle märkas. De baggar som premierats i samband med försäljning till allmogen, skulle märkas i vänster öra, till skillnad från de som berättigat till införselpremie, vilka märktes i höger öra. De öronmärkta fåren hade således det gemensamt, att de berättigat till en redan utbetald engångspremie, medan de som märkts med tjära i pannan gav sin ägare ur allmogen till en årligt utbetald premie under varje resterande år under fårens livstid.

2.3 Premiebestämmelser skulle kunna spåras i bouppteckningar

Premiebestämmelser skulle kunna spåras i bouppteckningar. Premiesystemet rymmer flera uppgifter som bör uppmärksammas i samband med den följande bouppteckningsstudien:

- Förordningen tyder på att importerade får eller deras avkommor inte bara skulle kunna finnas i bouppteckningar efter personer ur de högre stånden, utan även bland allmogen.
- Man bör även kunna återfinna korsningsdjur bland allmogen. Infödda får med utländsk härstamning var premieberättigade hos allmogen.
- Det var engelsk, spansk eller eiderstedtsk härkomst som berättigade allmogen till premie. Detta kan ha medfört att de får av utländsk härkomst som allmogen eventuellt höll, var just engelska eller spanska och inte t.ex. franska eller ostfriesiska. Alternativt kan boupptecknaren ha kallat alla finulliga får för engelska eller spanska. Detta kan ha gjorts av slentrian eller för att inte sätta någon i trångmål om premie utbetalats till något får som inte var premieberättigat.
- Baggarna skulle vara vita för att berättiga allmogen till premie.

²⁶ Förordning angående vissa praemier på fullgoda får § 2.

²⁷ Förordning angående vissa praemier på fullgoda får § 2.

²⁸ Förordning angående vissa praemier på fullgoda får § 4.

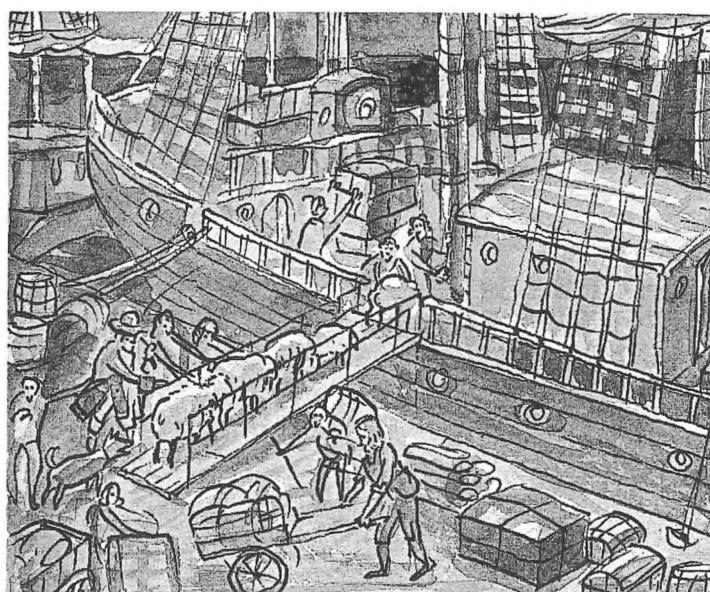
²⁹ Kjellberg 1943 s. 283.

2.4 Provinsialschäfersystemet

Provinsialschäfern blev på länsnivå en central person i försöken att bygga upp en inhemsk finullproduktion. Han hade som vi tidigare sett, ett stort ansvar vid införseln av utländska får och utplaceringen av dem. En annan viktig uppgift var att upprätta förteckningar över fullgoda finulliga får i sitt län. Provinsialschäfern skulle också fördela olika slag av premier, arbeta med undervisning och tillsyn samt lämna utförliga rapporter till bland annat Kommerskollegium.³⁰

2.4.1 Provinsialschäferinstruktionen

Den s.k. provinsialschäferinstruktionen ger en bild av den officiella verksamhetens närmare utformning. Samtidigt får vi där en viss insikt i agrarsamhället och i överhetens syn på allmogen. Som framgår av benämningen, var instruktionen avsedd som en instruktion för provinsialschäfrarnas arbete. Där framgår också att man samtidigt arbetade för att främja lantbruket, lantushållningen, i allmänhet. Utbildningen av provinsialschäfrar innefattade nämligen inte bara fårskötsel, utan också tobaks- och humleplantering, kännedom om jordarter och örter samt "deras rätta nyttjande och bruk, med flera dertil hörande wetenskaper".³¹ Den tidigaste instruktionen från år 1739 har ej återfunnits.³² Här refereras kort innehållet i respektive paragraf från år 1750.³³

Figur 3. Några får lastas ombord för resan till Sverige. Teckning: Anders Suneson. Även publicerad bland annat i Suneson 1998 s. 20.

³⁰ Provinsialschäferinstruktionen år 1750 // Westerlund 1988, bilaga 2.

³¹ Provinsialschäfrarna utrustades med jordborrar för att kunna undersöka jordmänen runt om i länet. 1750 års Provinsialschäferinstruktion, § 2.

³² Westerlund 1988 s. 31.

³³ Av de 14 paragraferna utelämnas den sista, som avser utformningen av provinsialschäferns årliga rapport till kommerskollegium.

Sammanfattning av 1750 års provinsialschäferinstruktion

§ 1.

Här sägs att provinsialschäfern årligen må resa runt i sitt län för att underrätta sig om jordmån, betesmarker, höproduktion m.m. Han skulle särskilt se vilka möjligheter varje ort hade för anläggande av schäferier.

§ 2.

Provinsialschäfern skulle under sitt kringresande föreställa varje invånare nyttan och fördelen av en "god och försiktig Får-skiötsel". Han skulle också "Söka upmuntra och förmå dem til utdödande och afskaffande av det gemenare grof-ulliga får-slaget och bättre fårs anskaffande istället". Provinsialschäfern skulle undervisa om skötsel av "bättre får" och om rätt sätt att klippa för att få en hel sammanhängande ull. Han skulle även undervisa i bl.a. tobaks- och humleplantering, åker- och ängsskötsel samt plantering av ek.

§ 3.

Provinsialschäfern skulle föra dagbok och varje år sända den och en s.k. relation till Kommerskollegium.³⁴ I dagboken skulle "alla de lägenheter och marker, som han finner i Länet wara tjenlige till större och mindre Schäferier" anges. Dessa platser skulle också beskrivas utförligt beträffande ägoslag, by eller enstaka hemman, enskild eller samfällad betesmark, jordmån, om betesmarken var hög- eller låglänt samt tillgången till vinterfoder för får.

§ 4.

Provinsialschäfern skulle på sitt boställe hålla 40-50 fullgoda får av spanskt, engelskt, eiderstedskt eller ostfriesiskt slag, beroende på vilket slag som passade bäst för boställets jordmån och betesmarker. Från denna besättning skulle han dels kunna överlåta avelsbaggar, dels "wid Springningstiden, emot en skälig afgift, hyra ut til fattige Landtmän, som sjelfwe icke förmå skaffa eller underhålla någon Bagge af fullgodt slag."

§ 5.

Provinsialschäfern skulle på sitt boställe plantera sådana örter som kunde användas för att bota fårsjukdomar. På sina resor skulle dessa örter tas med, och mot skälig betalning kunna säljas. Han skulle också undervisa om hur örterna skulle användas och motverka fårsjukdomar.

§ 6.

Provinsialschäfrarna i olika län skulle underrätta varandra om var det fanns "goda Får". Provinsialschäfrarna i län med stapelstäder skulle tillkännage för sina kollegor i andra län när utländska får inkommit och om dessa var till salu.³⁵ Detta skulle sedan kungöras "hwarest allmogen kan hafwa tilfälle, sig goda Baggar at tilhandla".

³⁴ Relation, se bilaga 2.

³⁵ Stapelstad, se bilaga 2.

§ 7.

Provinsialschäfern skulle observera hur klimat och väderlek kunde bidra till schäferiernas hinder eller förbättring. Iakttagelserna skulle genom skriftväxling meddelas de andra provinsialschäfrarna, allt i syfte att gynna både schäferierna och den övriga lantushållningen.

§ 8.

I denna paragraf avhandlas provinsialschäferns uppgifter i samband med 1736 års förordning om införselpremier.³⁶

§ 9.

Här uppmanas provinsialschäfern att vara noggrann vid utfärdandet av premiesedlar, så att detta endast gick till de får som "werkeligen äro fullgode", och i övrigt uppfyllde reglerna för att berättiga till premie.³⁷

§ 10.

I denna paragraf avhandlas provinsialschäferns uppgifter i samband med 1741 års förordning om premier till allmogen.³⁸

§ 11.

Provinsialschäfern skulle se till att bestämmelserna om kungsgårdarnas skyldighet till fårhållning efterföljdes av kungsgårdsarrendatorerna.³⁹ Dessa skulle också påverkas att genom sin fårskötsel och riktiga fårhus vara föredömen före de omkringboende. Kungsgårdarna skulle även förmås att till allmogen sälja de fullgoda får man ej själv kunde föda, och att mot skälig betalning låna ut sina baggar under betäckningstiden. På så sätt skulle således kungsgårdarna ha en funktion liknande stamschäferierna.

§ 12.

Provinsialschäfern skulle se till att ingen som utnyttjade samfällt bete hade grovulliga baggar, om en i byalaget hade börjat med "det bättre slaget". I denna paragraf finns även uppgifter om vad schäfern ska meddela i sin årliga rapport till Kommerskollegium. Dit hörde försäljningspriser, länets tillgång till ull, avsättningsmöjligheter och om något manufakturverk anlagts. Provinsialschäfrarna uppmanades här också att med all kraft verka för att verkställa provinsialschäferinstruktionen. I detta låg också att anmäla om någon av allmogen var motsträvig. I sådana fall skulle provinsialschäfern med hjälp av handräckning, förmå den motsträvice att fullgöra sina skyldigheter.

§ 13.

Denna paragraf uppmanar provinsialschäfern att söka förmå innehavare av lämpliga gårdar att inrätta huvud- eller stamschäferier där. Även stora byalag eller hela socknar skulle söka förmås att hålla en fårhjord av bättre får och då även ha en schäferdräng som tog hand om dessa får.

³⁶ Se avsnittet Införselpremier.

³⁷ Se avsnitten Premier till allmogen respektive Premier vid försäljning till allmogen.

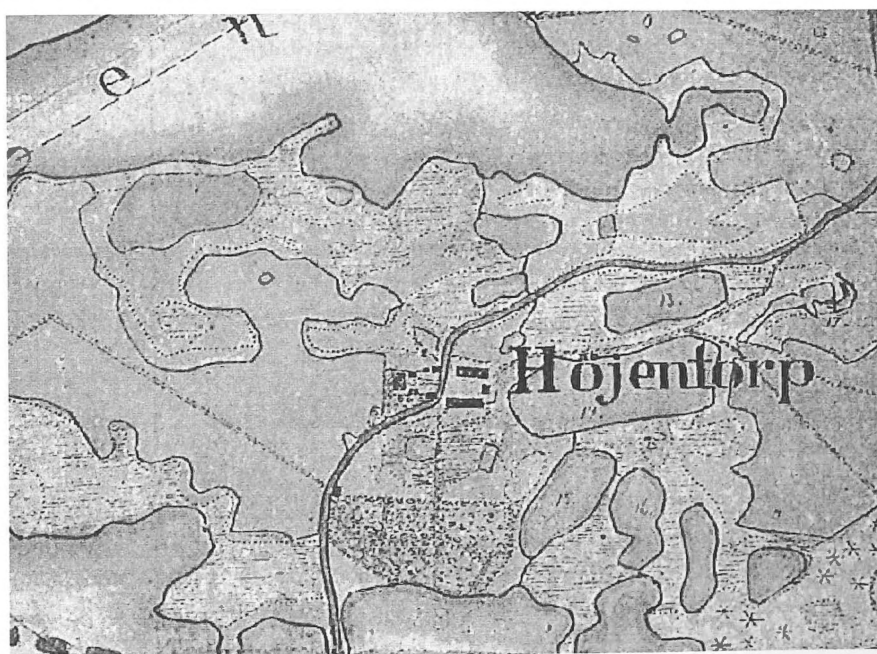
³⁸ Se avsnittet Premier till allmogen.

³⁹ Sedan 2/3 eller 3/4 av höskörden frånräknats, skulle kungsgården, med hänsyn tagen till tillgången på betesmark och löv, använda det resterande höet för att hålla "fullgoda får".

2.4.2 Höjentorp och Berga i fokus

De åtta första provinsialschäfrarna utbildades åren 1736-38 med stöd av medel som ständerna beviljat.⁴⁰ Den så kallade schäferiskolan förlades till Höjentorp i Valle härad, Skaraborgs län. Gården arrenderades av Jonas Alströmer. Denna tidiga utbildning, kommenteras av Kjellberg som "vårt äldsta lantbruksinstitut."⁴¹ I provinsialschäfrarnas utbildning låg även en period förlagd till Alströmers manufakturverk i Alingsås, i syfte att ge en grundlig kännedom om ullhantering.⁴²

Man kan ifrågasätta Höjentorps lämplighet för får. Enligt ett brev från Kungl.maj:t år 1735, skulle man till schäferier välja ut gårdar med höglänt och torr mark.⁴³ Detta grundläggande krav förbisågs dock beträffande Höjentorp, trots att Alströmer själv i sin första fårbok år 1727 hade påpekat följande: "Derföre äro de tårra och höglänte Ängiar och slått-Marcker det bästa Bete för Fåren".⁴⁴ Det visade sig senare att Höjentorps läge i det sjörika Valle härad vållade problem under regniga år, då fåren dog av vattusot.⁴⁵

Figur 4. Kartbild över Höjentorp. Gårdens läge med vattensjuka och sjönära marker framgår tydligt. Källa: konceptblad till ekonomisk karta framställd av Rikets allmänna kartverk efter fältmätningar år 1877-82. Skärf nr. 50. Skaraborgs länsmuseum.

Man kan inte utesluta att klimat- och terrängförhållanden var en bidragande orsak till att schäferiskolan år 1758 flyttades från Höjentorp till Nohaga utanför Alingsås i Kullings härad. Det är angeläget att notera

⁴⁰ Westerlund 1988 s. 16 f.

⁴¹ Kjellberg 1943 s. 275

⁴² Kjellberg 1943 s. 284.

⁴³ Kjellberg 1943 s. 274.

⁴⁴ Alström(er) 1727 s. 28.

⁴⁵ Kjellberg 1943 s. 483.

denna flyttning av utbildningen när detta torde ha medfört att Nollhaga med sina spanska och engelska får kom att bli en väl så stark inspirationskälla för fårskötseln i området som Højentorp tidigare bör ha varit i Valle härad.

En annan gård av central betydelse vad gäller 1700-talets schäferiverksamhet, var Berga säteri. Även Berga innehades av Jonas Alströmer som ägde gården sedan 1720-talet. Alströmer hade uppmärksammat de goda fårbetena vid Berga. Dessutom begärde han att få disponera gynnsamma fårbeten på slutningen av Mösseberg.⁴⁶ En intressant notering i detta sammanhang gör Mårten Sjöbeck i boken "Västergötland", där han nämner att söderslutningen av Mösseberg alltså kallas "Baggemarken".⁴⁷

Det är svårt att få klarhet i hur länge stamschäferiet fungerade på Berga. I en minnesskrift om Alingsås finns en uppgift om att det fanns en annons i Inrikes tidningar år 1767 med kallelse till offentlig auktion på Alströmerska sterbhusets tillgångar den 10 februari 1768. Som punkt 2 anges "Säteriet Berga i Skaraborgs län och Gudhems härad".⁴⁸

Provinsialschäferinstruktionen och de tre förordningarna om premier, ger tillsammans en bild av den officiella konstruktionen och regelverket kring 1700-talets satsning på import av finulliga får och verksamheten kring detta. Vi ser ett ambitiöst program, där premier, utbildning och goda föredömen skulle stimulera såväl högre som lägre stånd runt om i länen att skaffa sig "fullgoda får". Vi ser också hur kunskap om lantbruk i allmänhet och fårskötsel i synnerhet, skulle förmedlas av provinsialschäfrarna.

Hur kom det då att fungera? I närmast följande avsnitt kommer vi med hjälp av bl.a. provinsialschäfrarnas beskrivningar av verksamheten, något närmare de verkliga förhållandena. Skildringarna har dock fortfarande en officiell prägel, de var som tidigare nämnts ämnade för Kommerskollegium. I bouppteckningsstudien, i rapportens senare del, kommer vi ner på en konkret nivå där både allmogens och de högre ståndens verkliga innehav av får framträder.

2.5 Provinsialschäferrapporternas skildringar av verksamheten

2.5.1 Redogörelser från några olika län

En tidig redogörelse finns i Jonas Alströmers relation till Kommerskollegium år 1741, där han redogjorde för de problem som de första provinsialschäfrarna hade mött i sina respektive län. Denna och andra tidiga rapporter fram till år 1747, präglades genomgående av allmogens tveksamhet och motstånd mot finulliga får.⁴⁹

I de något senare rapporterna, fram till år 1752, avviker beskrivningarna från de tidigare. De är dock inte entydigt mer positiva, utan det som präglar dem är snarare att schäfrarna tycks ha fått en starkare ställning,

⁴⁶ Regné 1785 s. 199.

⁴⁷ Sjöbeck 1933 s. 122.

⁴⁸ Bohlin 1919 s. 161 f.

⁴⁹ Kjellberg 1943 s. 287-292.

särskilt gentemot allmogen. Rapporterna är intressantare än tidigare, mycket på grund av att de innehåller bättre analyser beträffande orsakerna till både positiva och negativa attityder hos allmogen. Från Älvsborgs och Skaraborgs län, där mina bouppteckningsstudier gjorts, redovisas här några utdrag. För jämförelsens skull bifogas även några kortare beskrivningar från andra län.

Älvsborgs län

Från provinsialschäfer Klefwerströms första period i länet, fram till 1747, angavs allmogen på sina håll vara motvillig. Detta gällde särskilt i Marks och Kinds härader, där man enligt provinsialschäfern trodde att man skulle tvingas att lämna ull från premierade får till manufakturverken.⁵⁰ Under nästa period, fram till år 1752, lämnade dock Klefwerström en mer positiv beskrivning. Han menade då att där motståndet tidigare varit stort, fanns nu en allmän håg och inbördes tävlan att upphjälpa fåraveln. Allmogen rapporterades vara nog så grannliga i utväljandet av sina avelsbaggar. Befolkningen hade då lärt sig att hantera den finfibriga ullen och börjat tillverka en mjukare vadmal. Man hade också börjat sälja en del ull till näraliggande städer.⁵¹

Det är intressant att stanna upp inför denna iakttagelse av provinsialschäfern, då han pekar på att de nya fåren efter en tid givit positivt gensvar i bygder där man hade tradition att arbeta med och sälja produkter av ull.

Skaraborgs län

Här var Carl Samuel Labeckius provinsialschäfer. Även i hans första rapporter märks en viss besvikelse över allmogens kallsinnighet och motstånd. Skaraborgs län hade dock det högsta antalet "fullgoda får".⁵²

Med tanke på den negativa inställningen från allmogen, är det troligt att de godkända fåren i stor utsträckning fanns hos ståndspersoner. Labeckius rapport berättar om flera orsaker till att de nya fåren inte fungerade hos allmogen: de tunna fårskinnen, svårigheterna att karda och spinna den finfibriga ullen, samt de samfälliga betesmarkerna. Senare rapporterades att den forna gensträvigheten hos en del av allmogen minskat. Labeckius förklarade detta med att man tagit till maktmedel mot allmogen. År 1746 hade 14 byalag i 4 härader förmåtts besluta att man nästkommande höst skulle döda alla sina svenska baggar och ersätta dem med engelska eller spanska. Dessa byalag skulle dessutom anställa vallhjon, dels för att hålla fåren på tjänligt bete, dels för att hålla andra baggar borta.⁵³

Den rädsla för att man skulle tvingas lämna ifrån sig ullen, som beskrivits i samband med Älvsborgs län, tycks ha varit ännu mer rotad i Skaraborgs län. Som exempel rapporterade Labeckius om förhållandena i Valle härad.⁵⁴ År 1742 redovisades 30 premierade får, medan inte ett enda får premierats år 1745. Provinsialschäfern menade dock att det fanns över 200 fullgoda får inom häradet, förklarat av att allmogen gratis kunde låna

⁵⁰ Kjellberg 1943 s. 287.

⁵¹ Kjellberg 1943 s. 298.

⁵² Kjellberg 1943 s. 287. Se även tabell 1.

⁵³ Kjellberg 1943 s. 287 f.

⁵⁴ Valle härad ingår bland de fem häraden som ingår i min bouppteckningsstudie vilken redovisas längre fram i texten.

baggar på schäferiskolan Höjentorp som låg i häradet.⁵⁵ Här ser vi ett exempel på att finulliga får kan ha anammats utan att premiesystemet fungerat som drivkraft.

Tabell 1 visar antalet premierade får i de två västgötalänen år 1746 och 1751. Även om det kan inte uteslutas att siffrorna innehåller vissa fel, och därför bör betraktas med en viss försiktighet, är det tydligt att antalet premierade får ökade.

Provinsial-schäfer	Län	Antal premierade får år 1746, st.	Antal premierade får år 1751, st.
S. Klefwerström	Älvsborg	3772	6670
C.S. Labeckius	Skaraborg	4592	6867

Tabell 1. premierade får i Älvsborgs och Skaraborgs län år 1746 och 1751. Källa: Kjellberg 1943 s. 286 och 298.

Även provinsialschäferrapporter från några andra län avspeglar en motvilja mot de nya fåren. Det framgår dock att inställningen varierade något mellan olika län.

Östergötland

En stor del av länets invånare karakteriserades av provinsialschäfern som ganska motvilliga. Då befolkningen skulle förmås hörsamma bestämmelsen om förbud mot grovulliga baggar på samfällda beten där även får "av det bättre slaget" hölls, hade han blivit bemött med ohövligheter och oanständiga utlåtelse. Allmogen sade sig inte vilja veta av några andra får än de grovulliga, som de och förfäderna varit vana vid.

I den östgötska allmogens besvär till riksdagen gjordes också en ansökan om att slippa de nya fåren.⁵⁶

Bohuslän

Allmogen beskrevs som kallsinnig och motvillig, men fogade sig sedan landshövdingen utfärdade vite på 20 daler smt. samt ålagt läns-, nämnde- och fjärdingsmän att kastrera de grovulliga baggarna och istället anskaffa engelska eller spanska.⁵⁷

Närke och Värmland

Allmogen hävdade att de betungande körsorna för bergshantering förutsatte underhåll av många hästar och att det därmed inte fanns något utrymme för får. Provinsialschäfern vitsordade dock befolkningen för att vara mycket angelägen om att förbättra de lilla antal får som fanns.⁵⁸

⁵⁵ Kjellberg 1943 s. 288.

⁵⁶ Kjellberg 1943 s. 299.

⁵⁷ Kjellberg 1943 s. 299.

⁵⁸ Kjellberg 1943 s. 300.

2.6 Svårigheter för provinsialschäfrarna

Det är tydligt att provinsialschäfrarnas uppdrag ibland var svårt. Provinsialschäferinstruktionen innehöll en mängd arbetsuppgifter som skulle utföras över hela länet.⁵⁹ Utförliga anteckningar skulle göras kontinuerligt, och rapporter sändas till Kommerskollegium. Kontakter skulle också hållas med landshövdingen som hade tillsynen över provinsialschäfern, med hallrättens ledamöter i samband med importer och så vidare. I vissa fall hade provinsialschäfrarna också egna fårbesättningar.

Därtill kom de olika former av motstånd som provinsialschäfrarna mötte i sitt arbete. Det tycks bland annat ha funnits en utbredd föreställning om att provinsialschäfrarna var vallherdar eller till och med vallhjon.⁶⁰

Enligt ett förslag skulle provinsialschäfrarna sortera direkt under landshövdingarna som skulle åläggas att förse schäfrarna med tjänliga bostäder. Kjellberg drar slutsatsen beträffande landshövdingarna, att de "tydligt varit ganska kallsinniga mot detta nya påhäng", det vill säga tillsynen över provinsialschäfrarna.⁶¹ För att motverka negativa attityder gentemot schäfrarna föreslogs en social rangplats motsvarande mantalskommissarier.⁶² Man kan i detta skymta de svårigheter schäfrarna haft att vinna gehör hos allmogen.

Några av provinsialschäfrarna försummade dock sin tjänst så mycket att de avskedades eller förlorade sina löneförmåner under ett år.⁶³

2.7 Administrationen kring premie- och schäferiverksamheten

Provinsialschäferinstruktionen och de olika förordningarna omfattade bl.a. regler för administrationen. Där fanns bland annat krav på att provinsialschäfrarnas dokumentation av utfärdade premiesedlar skulle insändas till landshövdingen för kontroll. Försummelser kunde medföra att provinsialschäfern avskedades. Dagbok skulle föras under alla resor i länet, och för varje år skulle en relation insändas till Kommerskollegium.

Enligt § 8 i 1750 års provinsialschäferinstruktion, fanns flerfaldiga återkopplingar till ledamöter av hallrätter, rapporter till landshövdingar och till Kommerskollegium. De närmare reglerna kring detta förbigås här. Jag kan dock konstatera att reglerna förefaller så "vattentäta" att verksamheten vad regelverket anbelangar, bör ha kunnat fungera bra.

Det förekom dock slarv eller oegentligheter vid utfärdandet av premier, och det är därför naturligt att bestämmelserna kring premierna var reglerade i detalj.

⁵⁹ Målsättningen var att hålla en provinsialschäfer i varje län. Det förekom att någon provinsialschäfer hade mer än ett län, men det fanns också län som saknade provinsialschäfer. År 1746 fanns det 14 provinsialschäfrar i Sverige och 2 i Finland. År 1751 fanns det 20 i Sverige och 3 i Finland. Kjellberg 1943 s. 286 resp. 297 f.

⁶⁰ Kjellberg 1943 s. 285.

⁶¹ Kjellberg 1943 s. 281.

⁶² Kjellberg 1943 s. 281 f.

⁶³ Kjellberg 1943 s. 285.

I Alströmers relation år 1751 oroades han av uppgifter om fusk med premiesedlar. Som exempel hade provinsialschäfrarna i Malmöhus-, Kristianstads- och Kronobergs län känt sig pressade att visa resultat, och därför varit allt för frikostiga med premierna.⁶⁴ Dessa tendenser till fusk fick till följd att kritiska synpunkter mot premiesystemet ingavs till Kungl. Maj:t. Man föreslog där att premierna borde slopas. Förslag framkom om att premier hellre borde utdelas för den ull som salufördes.⁶⁵ I dessa tankegångar kan man ana en ökande kritik mot premiesystemet. De förändringar som senare genomdrevs, ligger dock utanför denna studie.

3 Ett rikt persongalleri

Verksamheten kring 1700-talets fårimporter omgavs av flera intressanta personer som förtjänar att nämnas.

3.2 Jonas Alströmers nyckelposition

Bland nyckelpersonerna märks i första hand Jonas Alströmer som var engagerad i betydligt fler verksamheter än den potatis han blivit allmänt känd för. Bland annat tillhörde han de mest drivande personerna i samband med 1700-talets fårimporter, vilket framgått redan tidigare i texten. Ett par tidiga egna fårimporter har redan nämnts. Enligt min uppfattning var det kommerserrådet David Silvius som i sin starka ställning och med sitt skickliga sätt att skriva och argumentera, bidrog till den drivande position Alströmer fick beträffande fårimporterna.

Några exempel på Alströmers nyckelposition, är att det var till hans arrendegård Höjentorp som den första schäferiskolan förlades. När skolan sedan flyttades år 1758, var det till en annan av hans gårdar, Nollhaga. Likaså var det Alströmer som ägde Berga, dit ett av stamschäferierna förlades. Jonas Alströmer drev även manufakturverket i Alingsås, dit en del av finullen levererades.

3.3 Lärare på schäferiskolan

På schäferiskolan i Höjentorp påträffades under den aktuella tiden, bland andra lektorn Rothoff, linnélärljunge och tidigare docent vid Uppsala universitet. Rothoff undervisade schäferieleverna i ekonomi, mineralogi, fysik, botanik och en del kemi.⁶⁶

På Höjentorp fanns även den tyske mästerschäfern Stahl som påträffas i flera källor. Han hade livstidsarrende på två hemman i Friggåker i

⁶⁴ Kjellberg 1943 s. 293.

⁶⁵ Kjellberg 1943 s. 294.

⁶⁶ Hultqvist 1989 s. 8.

Gudhemshärad relativt nära Berga säteri.⁶⁷ Detta medverkade säkert till att Stahl regelmässigt besökte Berga. I samband med mina bouppteckningsstudier i Landsarkivet, hittade jag en bouppteckning efter "Ånkan Stahl" som var en av Stahls hustrur.

3.3.1 Linnés besök på Höjentorp och Berga

När Linné år 1746 gjorde sin Västgötaresa, besökte han Höjentorp den 26 juni och informerade sig om schäferiskolan och situationen där. Linné noterade att "Befallningsmannen, Inspektoren, Mäster-scheffern, Trädgårds-mästaren, Humelgårdsmästaren och et par Läroscheffrar, woro hwar på sit håll borta".⁶⁸ Två dagar senare besökte Linné Berga säteri och skrev: "Mäster-Scheffern råkades här på orten". Linné konstaterade kort att mästerschäfern "tycktes behöva en god instruction med mera".⁶⁹ Orsaken till Linnés missnöje kan spåras i att eleverna vid Höjentorp berättade att man icke kunde förmå torparna att skicka sina får till Höjentorp för betäckning med "de utländska gumsarna".⁷⁰ Mästerschäfern Stahl däremot, meddelade Linné följande: "alla torparne på Höjentorp, och kring detsamma, hade genom blandning skaffat sig så god art af Får."⁷¹

Linné tycks dock inte vara helt överens med Stahl. Några dagar senare antecknade Linné:

FÅREN på orten woro af gemena slaget; ty frågades Bönderna, hwar-före de icke låta sina får bespringas af Höjetorps Ängelska eller Spanska gumsar/.../Men Bönderna swarade mig, at de Swenska fåren äro långt bättre, emedan deras skin äro tjockare och fastare, emedan de blifwa fetare och köttfullare, emedan de bättre stå emot climatets hårdhet, och ej så lätteligen dö bårt, emedan de äro lättare at föda med ordinairt hö.⁷²

3.3.2 Merinofår i kunglig glans

Den bild av schäferiverksamheten som Jonas Alströmer gav i ett brev till sina barn år 1754, bör ha varit mycket avlägsen från allmogens förhållanden. I samband med att kungen, Adolf Fredrik, bytte hästar vid Enebackens gästgivaregård en bit från Höjentorp, hade Alströmer tagit tillfället i akt och visat upp verksamheten för kungen. Schäfrar och 400 merinofår hade under natten drivits från Höjentorp till gästgivaregården. Alströmer beskriver uppvisningen:

Mäster Schäffern Stahl och 5 Discenter alla utij en Egal wacker Schäffer drächt af hvit Svanskin Tröja och Byxor, med gröna Silckes-knappar/.../Her Björling var kläd utij sin turkiska drächt som en Turck/.../ock Bak om dem utij en Linea de här varande 5 Schäffer Discenter, utij lijka Schäffer klädnad med stafvar och hvijta hattar...⁷³

⁶⁷ Westerlund 1988 s. 27 not 2.

⁶⁸ Linné 1928 års upplaga s. 64.

⁶⁹ Linné s. 79.

⁷⁰ Linné s. 64.

⁷¹ Linné s. 79.

⁷² Linné s. 72.

3.3.3 En inflytelserik kritiker

Jakob Serenius var troligen en av de hårdaste kritikerna mot framför allt det Alströmerska manufakturverket men även mot delar av schäferiverksamheten. Han var biskop i Strängnäs och genom fårskötseln på sin gård väl insatt i ämnet. 1727 gav Serenius ut skriften "Engelske Åker-mannen och Fåra-Herden". Man håller för troligt att det var Serenius som formulerade den avgörande kritiken mot den förda får- och ullpolitiken.⁷⁴ När det gällde merinofår yttrade Serenius följande:

Det Spanska kostar oss för mycket, och är det gäckeri at wilja inbilla nogon den Spanska Får skola hollas wid makt på Swenskt bete. Stora Herrar och Fruer kunna för ros skull Holla dem på sina gårdar (efwen som de hafwa fikon, och annor spansk wext i sina Orangerier), Efter de hafwa råd at föda och ansa dem som sig bör.⁷⁵

Yttrandet citerar ovan är från 1743. Serenius var då ledare för mösspartiet i Sverige och i klar politisk motsättning gentemot Alströmer som tillhörde hattarna. Det finns dock ingen grund för att hänföra hans yttrande som en politisk stridsfråga mellan hattar och mössor. Serenius markerade i övrigt positiv inställning till satsningen på fårimport och produktion av finfibrig ull. Det var endast när det gällde merinoavel som han var orubblig i sitt motstånd.

4 Ur allmogens perspektiv

De praktiska möjligheterna att hålla finulliga får, bör ha varit särskilt viktiga när det gällde allmogens inställning till de importerade fåren. Dessa mer praktiska aspekter är väsentliga för tolkningen av bouppteckningarna som behandlas i rapportens andra huvuddel.

En reflexion är att många av de misslyckanden som följde, hade likheter med i-ländernas försök att införa modern jordbruksteknik i u-länderna under senare tid.

4.1 Problem med den finfibriga ullen

Allmogen saknade i många fall både motivation och kunskap att hantera finfibrig ull. Detta kan ses som ett av kärnproblemen. Allmogen ansåg sig på goda grunder mest betjänt av den grövre lantrasullen som gav grovfibrig ull till vardagskläder. Manufakturerna å andra sidan, hade behov av finfibrig ull för tillverkning av kläde till en annan kundkrets.

⁷³ Ur Alströmerska brevsamlingen, Uppsala Universitetsbibliotek. Svanskinns var enligt muntlig uppgift från Ingrid Bergman, Nordiska museet, vit vadmal och inte något skinn. Discenter, se bilaga 2.

⁷⁴ Westerlund 1988 s. 115 f.

⁷⁵ Citat från Serenius 1743 i Westerlund 1988 s. 116.

Provinsialschäferrapporterna markerar tydligt att allmogens behov av grov ull, var en viktig orsak till svårigheterna att få gehör för en satsning på finulliga får.

Allmogens svårigheter att hantera den finfibriga ullen, var en annan orsak som framhölls både av Alströmer och flera provinsialschäfrar, däribland Carl Samuel Labeckius i Skaraborgs län.⁷⁶ Den grövre lantrasullen som man sedan länge var van att hantera, redde sig lättare i kardorna och kunde därigenom lättare spinnas. Den finfibriga ullen tovade lätt ihop sig och blev svår att reda ut med handkardorna.⁷⁷ Det finns dock uppgifter om att vissa inom allmogen sett möjligheter i att utnyttja den finfibriga ullen, genom att via samkardning av grov och fin ull skapa ett mjukare garn för tillverkning av smidigare vadmal. Kjellberg anger att Bollebygd gjorde det bästa vadmalet i hela länet.⁷⁸

Flera landshövdingar hade uppmärksammat problemen med bearbetningen av den finfibriga ullen, och föreslog att kardor samt instruktion om användningen skulle sändas till landsorten. Alströmer var tveksam till detta förslag. Han var själv fabrikör och beroende av tillgång på finfibrig ull och såg en fara i att lära allmogen att hantera finfibrig ull fram till en slutprodukt. Som en kompromiss kunde han tänka sig att undervisa allmogen i ullens kardning och spinning, men ej längre.⁷⁹

4.2 Fårskinnens betydelse

Det var inte bara den finfibriga ullen som inte passade för allmogens vardagsbehov. Lantrasfårens skinn var tjockare och starkare, och höll bättre till arbetskläder. I en rapport från provinsialschäfer Labeckius i Skaraborgs län, påpekades att fårskinnen från de nya djuren ansågs odugliga till arbetskläder på grund av att skinnen var för tunna.⁸⁰

4.3 Fårens färg

Beträffande färger behandlar jag här dels aspekter på olika ullfärger, dels vilka färger som kan ha varit aktuella hos inhemska respektive importerade får. För- och nackdelar med olika färger, till exempel vit ull, kan ha påverkat viljan att hålla olika slag av får. Jag utgår ifrån att den vanligaste lantrasfärgen var grå, svart eller brun.

I 1741 års förordning om premier till allmogen, krävdes att en premieberättigad bagge skulle vara "hvit til färgen". De premieberättigade bagg- och tacklammen skulle vara "af lika god art", men någon specificering av lammens färg angavs inte i förordningen.⁸¹ Även om en del av allmogen enligt några provinsialschäferrapporter lärde sig uppskatta importerade får med finfibrig ull, så fanns det fortfarande ett motstånd mot

⁷⁶ Kjellberg 1943 s. 287.

⁷⁷ Kjellberg 1943 s. 284.

⁷⁸ Kjellberg 1943 s. 280.

⁷⁹ Kjellberg 1943 s. 295.

⁸⁰ Kjellberg 1943 s. 287.

⁸¹ Förordning angående wissa praemier på fullgoda får. År 1741 § 1. // Westerlund 1988 bilaga 1.

vit ull. Färgen var opraktisk och att färga ull var omständigt och dyrbart. I en provinsialschäferrapport från Skaraborg år 1747 nämns att man ej hade råd att färga den vita ullen.⁸²

I en del av de bouppteckningar jag studerat, finns särskilda noteringar om fårens färg. Både vita, gråvita, grå och svarta får omnämns. Att en särskild notering om fårets färg gjorts, bör indikera att färgen avvek mot den vanliga lantrasfärgen. Grå tackor, baggar och lamm är ovanliga markeringar som troligen inte kan hänföras till vanliga lantrasfår, utan kan avse importerade får eller en korsningsprodukt mellan till exempel importerad merinobagge och svensk lantrastacka där baggens fina ullstruktur slagit igenom och tackans svarta anlag medverkat till den gråa nyansen. En annan möjlighet är att man importerat svart merino, som förekom både i Spanien och Portugal.

4.4 Fårens härdighet och krav

De finulliga fåren, och kanske speciellt merionofåren, är krävande beträffande omvårdnad, betes och foder. Det är tveksamt om allmogen hade möjlighet att klara sådana krav. Merionofåret är anpassat till ett torrare klimat än vad som råder i Sverige och Finland. En orsak till att de är känsliga för fukt, är att den finfibriga ullen släpper igenom vätan så att fåren blir blöta och nedkyllda.⁸³

I sin bok om fårskötsel från år 1727, påpekade Jonas Alströmer "Derföre äro de tårra och höglänte Ängiar och slått-Marcker det bästa Bete för Fåren".⁸⁴ Han bortsåg dock från detta vid lokaliseringen av schäferiskolan till Höjentorp. Gården var som tidigare nämnts, omgiven av sjöar och sankmarker.⁸⁵ Till de sjukdomar som drabbade får på sank betesmarker, hörde bl.a. vattusot. Då Linné under sin Västgötaresa frågade bönderna varför de inte lät sina tackor betäckas av Höjentorps engelska eller spanska gumsar, fick han bland annat till svar att den svenska fåren "bättre stå emot klimatets hårdhet, och ej så lätteligen dö bårt, emedan de äro lättare att föda med ordinairt hö."⁸⁶

Enoch Ingers skriver i *Bonden i svensk historia*, att frihetstidens försök att skaffa avelsdjur av finulligt fårslag, i stort sett gav ringa resultat. Allmogen höll envist fast vid sina gamla småväxta och hårdiga lantrasfår. De utländska fåren ansågs mer utsatta för sjukdomar och krävde bättre och dyrare foder.⁸⁷

Under mina studieresor till bland annat Nya Zeeland, har jag även erfarit att merinofåren föder få lamm, ofta bara ett, har svårare att bli dräktiga samt att merinotackorna anses som dåliga mödrar. Om de importerade merinofåren under 1700-talet hade liknande dåliga egenskaper, bör även detta ha bidragit till allmogens negativa inställning.

⁸² Kjellberg 1943 s. 287

⁸³ Under mina studieresor i bland annat Spanien och Nya Zeeland, har jag fått uppgifter om detta.

⁸⁴ Alströmer 1727 s. 28.

⁸⁵ Se kartbilden under avsnittet Höjentorp och Berga i fokus.

⁸⁶ Linné 1928.

⁸⁷ Ingers 1948 s. 144.

4.5 Inhemska kontra importerade baggar

När det gäller möjligheterna att sprida de importerade finullsanlagen var bagghållningen av central betydelse. En viktig aspekt var om tackorna hölls på samfällt eller enskilt bete. En annan var om det fanns möjlighet att ta tackorna till någon finullig bagge.

Av bouppteckningsstudien senare i rapporten, framgår att långt ifrån alla besättningar hade egen bagge. En lösning för att få tackor ur besättningar utan egen bagge betäckta, var att låta dem gå på samfällda beten där en bagge betäckte tackor från flera besättningar. Provinsialschäfer Labeckius skrev i en rapport angående Skaraborg, att det var svårt för de stora byalagen med omfattande samfällda betesmarker, att ena sig om att hålla goda baggar.⁸⁸ I en samlad flock av tackor från flera besättningar var det svårt att ha en egen finullig bagge. Resultatet bör ha blivit en oordnad avel med byns baggar, troligen ofta av lantras. Särhågnade beten var således en viktig förutsättning för avel med finulliga får.

Carl-Johan Gadd har i sin avhandling redovisat fördelarna med att ha gemensamma hägnader.⁸⁹ I trädfattiga områden var hägnadskostnaderna stora och det hägnadsvirke som kunde uppbringas fick i första hand användas till inhägnad av odlad mark. Gadd avser främst härader med brist på hägnadsmaterial. Bland de härader vars bouppteckningar jag studerat, finns dock även mellanbygder där man troligen inte hade så stor brist på hägnadsmaterial att detta påverkade möjligheterna att hålla separata hägnader.

I provinsialschäferinstruktionen § 12, står att provinsialschäfern skulle se till att ingen som utnyttjade samfällt bete hade grovulliga baggar där, om en i byalaget börjat med "det bättre slaget". Att denna bestämmelse kunde slå hårt mot allmogen, framgår i avsnittet om provinsialschäfer-rapporternas bild av verksamheten i Västergötland. I Marks härad instämde bönderna i Brättingstorp för att trots rådande förbud ha låtit grovulliga svenska baggar gå med engelska tackor under juni och juli månader. Bönderna dömdes att betala den av Kommerskollegium utsatta plikten, 10 daler smt. vardera.⁹⁰ Ett annat exempel på att allmogen utsattes för hårda krav, är från Bolums socken i Valle härad. Där hade bönderna inte lytt landshövdingens påbud om inköp av engelska baggar. I häradsrätten anfördes att bönderna "inte haft råd att skaffa sådana dyrbara utländska djur", varvid rätten lät saken bero.⁹¹

Det var viktigt att de importerade baggarna placerades vid strategiska stamschäferier. Dessa skulle fungera som avelsstationer med uppgift att ständigt hålla avelsarbetet i kraft. Man var tidigt medveten om vikten av att trygga tillgången på goda avelsbaggar. Alströmer hade tidigt uppmärksammat den frågan i Vetenskapsakademiens handlingar, "Egna

⁸⁸ Kjellberg 1943 s. 287.

⁸⁹ Gadd 1983 s. 199 f.

⁹⁰ Bergstrand 1963 s. 36 f.

⁹¹ Johansson 1971 s. 162.

försök till boskapsafvelens förbättring genom goda Hannars införskrifvande från utrikes orter” år 1741.⁹²

Vid utgången av 1746 meddelades att 700 baggar utdelats till olika län i Sverige och Finland sedan år 1726. Av rapporterna från 1752 framgick att över 1000 avelsbaggar, tackor och lamm utdelats från Berga och Höjentorp, både inom det egna länet och till övriga landet.⁹³

4.6 Bygdens textiltraditioner

En fråga är om härader med gamla textila traditioner och produktion för avsalu, var mer benägna att anamma de finulliga fåren, jämfört med områden där ullen uteslutande användes för allmogens eget bruk.

Mark och Bollebygd tillhör Sjuhäradsbygden med textila traditioner. Kvinnorna kardade, spann, vävde och ”stampade” vadmal. Karlarna vandrade sedan omkring och sålde produkterna. Bollebygd var som tidigare nämnts känt som det härad där det bästa vadmalet i hela länet tillverkades.⁹⁴ Här kan man spåra orsaken till en positiv attityd hos en del av allmogen, nämligen intresse och kunskap om hantering av ylle och då inte bara till egen förbrukning utan också till avsalu - knalletraditioner! Marks härad ansågs som ett gammalt centrum för textila hantverk. Mycket vadmal ”stampades” och såldes även därifrån via gårdfarihandel eller knallevandringar.

4.7 Inställning till att följa uppifrån komna påbud

Förutom rent praktiska förklaringar, kan också befolkningens syn på uppifrån komna påbud ha påverkat inställningen till de finulliga fåren. Det är möjligt att högreståndspersoner såg sig manade att köpa finulliga får, medan allmogen kan ha reagerat på motsatt sätt.

En misstro mot premiesystemet beskrevs i tidiga rapporter från bland annat Västergötland, Östergötland och Bohuslän. Ett exempel på misstro som tidigare nämnts, är ryktet bland allmogen i Marks och Kinds härader om att den som mottog premiesedlar därmed var tvungen att lämna ifrån sig ullen till manufakturverken. Kjellbergs kommentar till detta är att allmogens reaktion var förståelig med tanke på att allmogen i dessa härader hade inkomster av tillverkning och försäljning av vadmal.⁹⁵

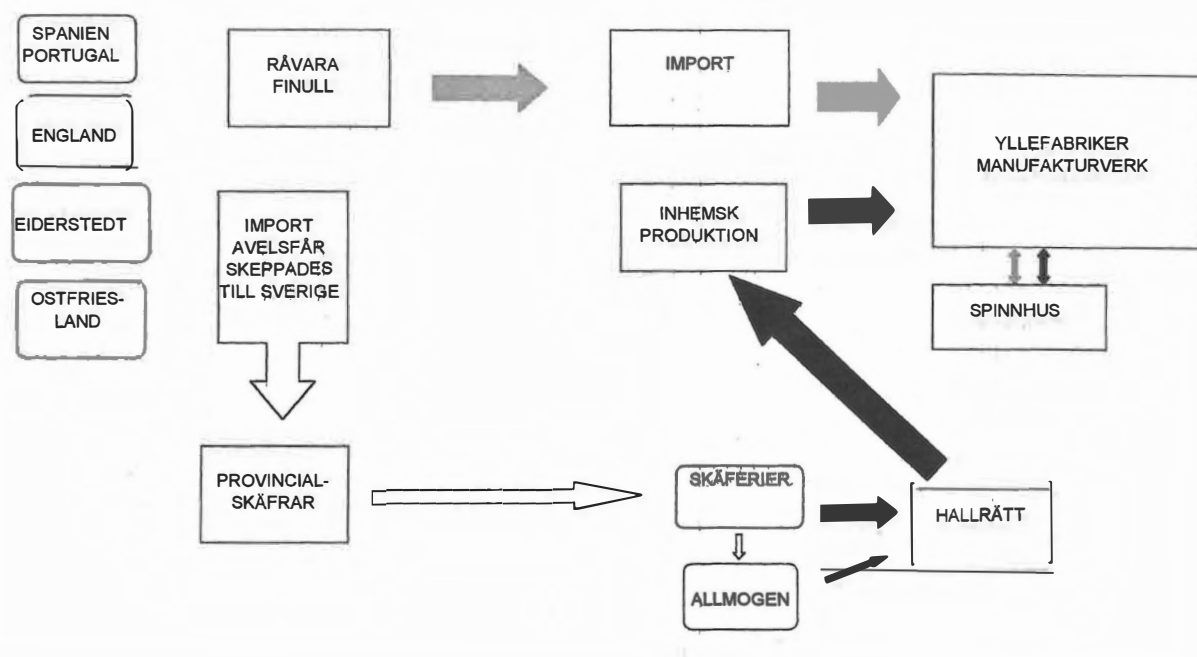
⁹² Alströmer 1741.

⁹³ Kjellberg 1943 s. 302.

⁹⁴ Kjellberg 1943 s. 280

⁹⁵ Kjellberg 1943 s. 287.

5 Ullflödet

Figur 5. Flödesschema över finullsimport och inhemsk finullproduktion.

Möjligheterna att lyckas med en ökning av den inhemska finullsproduktionen, var inte bara beroende av import och spridning av finulliga får. Avsättningsmöjligheter och fortsatt distribution hade också stor betydelse. Som framgår av fig. 5, innebar alternativet med inhemsk produktion särskilt i inledningsskedet, en mer omständig process - från avelsbaggens ankomst till hamnen, till dess att finfibrig ull från hans avkomma nådde yllemanufakturerna.

5.1 Avsättningsproblem

Det är svårt att få en entydig bild av vilka kvantiteter finull som producerades. Bilden kompliceras av flera faktorer. Av den finfibriga ullen, var det bara den inhemska och importerade ull som såldes via hallrätterna, som kom med i Kommerskollegiums statistik. Därutöver förekom en omfattande illegal import av finfibrig ull som såldes direkt till yllemanufakturer och spinnhus. Finfibrig ull som såldes även via andra kanaler. Ullen användes också för eget behov eller för egen vidareförädling

och försäljning, till exempel via knallevandringar. Efter hand hade allmogen börjat uppskatta den mjuka ullen för samkardning vid vadmalsproduktion.

Det är troligt att den finfibriga ull som levererades, huvudsakligen kom från högre ståndspersoner. Negativa utlåtanden om svårigheter att avsätta den finfibriga ullen, finns dock även från denna kategori. Det ligger nära till hands att ifrågasätta hur allmogen med sina svagare förutsättningar hade någon chans att bli leverantörer av finfibrig ull, när problemen var påtagligt svåra för kungs- och prästgårdar, gods, stamschäferier och säterier. I ett citat från en högre ståndsperson i Dalsland år 1780 sägs att "vad som överstiger det som slites, får man truga ifrån sig med förlust på allt sätt..."⁹⁶ Hur mycket svårare bör det då inte ha varit för allmogen 20-30 år tidigare?

Ur ullköparnas perspektiv fanns det flera faktorer som talade för köp av importerad ull. Den inhemska ullen, särskilt allmogens, såldes i små partier och med varierande ullkvalitet. Importerad ull levererades i större partier med jämn kvalitet och kunde dessutom köpas på kredit.⁹⁷

5.2 Missförhållanden på vägen mellan producent och förädling

Ett annat problem som tydligt framgår i provinsialschäferrapporterna och i allmogens klagoskrifter, är att hallrätterna i viss utsträckning slarvade med mottagning av ull och blandade ihop bra och dålig ull.⁹⁸ Detta kan ha medfört att allmogen saknade förtroende för hallrätterna. Med ett citat från år 1755 av landshövdingen i Österbotten, långt utanför denna rapports geografiska avgränsning, pekar Westerlund på de missförhållanden som tydligen förekom när det gällde ullhanteringen:

...så ligger ändå Ullen, det ena året efter det andra i Stockholm, fabriquerne til buds, oförsåld, till dess om man henne icke för mindre eller lika med grof Swänsk Ull och lödja till particuliere får försälja, hon aldeles bortmultnar och blir till intet.⁹⁹

5.3 Det borde ha funnits vissa möjligheter

Samtidigt kan konstateras att förhållandena i Sjuhäradsbygden med närhet från får till produktion var särskilt gynnsam. Här fanns ett naturligt flöde för ullen, från får till färdiga varor, som var unikt och som borde ha varit vägledande för den fortsatta satsningen. Då det dessutom redan i 1728 års ekonomikommission samt 1734 års betänkande fanns synpunkter om

⁹⁶ Hultqvist 1989 s. 51.

⁹⁷ Kjellberg 1943 s. 311.

⁹⁸ Kjellberg 1943 s. 312.

⁹⁹ Westerlund 1988 s. 125.

vikten av att välja lämpliga orter för fåren, är det betänkligt att inte sådana påpekanden blev vägledande.

Kanske borde man också ha tagit intryck från England när det gällde avsättning och distribution. Där tillämpades ett mer framgångsrikt system som omfattade det mesta av den ull som producerades för avsalu. Organiserade ulluppköpare, så kallade woolstaplers, betalade fårägarna direkt för ullen. Därefter tvättades och sorterades ullen innan den såldes vidare till manufakturerna.¹⁰⁰

6 Delsammanfattning

Beskrivningen av verksamheten kring 1700-talets fårimporter, visar att det fanns många faktorer som kan ha haft betydelse för hur den uppifrån initierade verksamheten skulle lyckas. Dit hörde premiesystemets utformning och provinsialschäfrarnas undervisning och övervakning. Dit hörde också lagar och andra bestämmelser med syfte att genomdriva verksamheten, t.ex. angående bagghållningen. Allmogens respektive de högre ståndspersonernas olika praktiska möjligheter att övergå från grovulliga till finulliga får bör ha påverkat både av vilka och i vilken utsträckning de finulliga fåren anammades. Dessutom hade inriktningen på produktion för eget behov respektive avsalu betydelse, liksom hur ullflödet från får till färdiga textilier fungerade.

¹⁰⁰ Kjellberg 1943 s. 295.

7 Spår av importfår i fårstammen

I den första delen av rapporten har jag beskrivit den officiella struktur som byggdes upp för att främja en inhemsk finullsproduktion. Genom provinsialschäfferrapporter och andra berättande källor, har jag också försökt att få fram en bild av hur verksamheten fungerade. I den följande texten redovisas mitt arbete med att genom bouppteckningsstudier försöka belägga vilken effekt 1700-talets fårimporter hade på fårstammen i fem västgötska häradar särskilt fåren hos allmogen.

7.1 Arbetet med källmaterialet

Vissa bouppteckningar, visade sig vara mycket svårlästa. Det studerade källmaterialet har således vissa luckor. Någon statistisk bearbetning har därför inte gjorts, utan studien har främst en kvalitativ inriktning.

I bouppteckningarna har förekomst av tackor, tackor med lamm, lamm och baggar noterats. Dessa uppgifter ger en generell bild av fårbeståndet i de fem häraderna. Vidare anges hur mycket pengar varje får värderats till. Värdet på lamm uppvisar stora variationer under lammets första år. Detta medförde att jag, utom beträffande särartsnoteringarna, uteslöt lammen ur studien. Ett annat problem har varit att urskilja tackans värde i de fall då boupptecknaren värderat "tacka med lamm" tillsammans. Jag har då valt att låta tacka med lamm få samma värde som tacka utan lamm. Min bedömning är att problemen med värdet på tackan vid noteringen "tacka med lamm" är marginella och att en rimlighetsbedömning kunnat göras. Från Valle och Gudhems häradar avviker dock det sammanräknade antalet tackor från antalet värderade.

Ibland har boupptecknaren gjort noteringar angående vissa fårs särart. Jag tolkar detta som att en del får hade speciella egenskaper som ansågs värda att särskilt notera. Sådana noteringar om särart kunde till exempel avse fårets färg eller ursprungsland. Det är naturligtvis uppgifter av stort intresse för frågan om vilka avtryck de importerade avelsfåren satte i den inhemska fårstammen.

Vid genomgången av bouppteckningarna har jag gjort vissa iakttagelser och reflektioner. Bouppteckningarna efter personer från enkla, fattiga förhållanden, visade sig vara slarvigare gjorda och upprättade av andra personer än de som gjorde bouppteckningar efter mer välbärgade. Beträffande uppgifterna om fårinnehav utgår jag dock från att uppgifterna är riktiga i alla bouppteckningar. En annan iakttagelse berör Mark, Bollebygd och Kulling härad. I bouppteckningarna därifrån fanns betydligt fler uppgifter om ull, lödja och diverse textilier.¹⁰¹ Detta tolkar jag som att vissa häradar hade starkare textila traditioner än andra.

¹⁰¹ Lödja, se bilaga 2.

7.2 De fem utvalda häradena

Figur 6. De fem häraderna Valle, Gudhem, Mark, Bollebygd och Kulling.

Av de fem häradar som studerats ligger två i Skaraborgs län- Valle och Gudhem, samt tre i Älvsborgs län – Bollebygd, Mark och Kulling. Se karta fig. 6. Anledningen till att just dessa fem häradar valts ut, är främst att samtliga hade närhet till viktiga funktioner när det gällde får- och ullhantering. De utvalda häradena låg i de områden där fårimporterna bör ha fått störst genomslag. I Kulling härad låg Alingsås manufakturverk. Schäferiskolan vid Höjentorp låg i Valle härad. I Gudhems härad låg Berga säteri, där de första merinofåren placerades. Marks och Bollebygds häradar låg i Sjuhäradsbygden med utpräglade textila traditioner. Dessutom är de sociala strukturer som rådde i Västergötland under 1700-talet väl dokumenterade, tack vare Carl-Johan Gadds och Christer Winbergs avhandlingar.¹⁰²

En stor del av bouppteckningarna redovisar får. Från Valle och Kulling häradar redovisade 88 resp. 86 procent av bouppteckningarna innehav av får under den aktuella tidsperioden. Dessa uppgifter tyder på en omfattande fårhållning. Detta bör ha gynnat möjligheterna att sprida de nya raserna. En genomgång av bouppteckningar från två av häradena under andra tidsperioder, Gudhem 1741-50 och Mark 1753-55, visar dock att bara 55 respektive 46 procent av de avlidna ägde får vid frånfället. Svaret på frågan om hur utbredd fårhållningen var i de aktuella häradena under 1700-talets mitt blir därför att minst hälften, men ibland nästan alla, hade får.

7.2.1 Valle härad

Valle härad är beläget på Billings västra sida. Det var på Höjentorp i Valle härad som skolan för utbildning av provinsialschäfrar var placerad från år 1736 till 1758.¹⁰³ Man bör kunna anta att skolan påverkade häradet positivt och gav inspiration till finullsavel. Valle härad är känt för sin vackra natur, där läget skapar förutsättningar för frodig växtlighet. Häradet har dock låglänta områden som sedermera visade sig ge problem med sjukdomar bland fåren under regniga år.

Beslutet att i mars år 1758 flytta schäferiskolan från Höjentorp i Valle härad till Nohaga utanför Alingsås i Kulling härad torde därför utöver samordningsvinster, även ha inneburit att klimat- och betesförhållandena för fåren bedömdes som negativa i Valle.

7.2.2 Gudhems härad

Gudhems härad i nordöstra Västergötland, gränsar i norr till Valle härad. Gudhems härad innefattar bland annat betesmarkerna kring Falköping, benämnda falan. Falan beskrevs av Linné som "vida och bara fält, att aldrig en buske syntes på dem, utom några högst kvartershög och breda enbuskar".¹⁰⁴ Gudhem är beträffande såväl topografi och klimat gynnsamt för de känsliga finulliga fåren. I häradet ligger Berga säteri, där den första legala importen av merinofår placerades.¹⁰⁵

¹⁰² Gadd 1983 resp. Winberg 1975, passim.

¹⁰³ Se avsnittet Höjentorp och Berga i fokus.

¹⁰⁴ Linné 1928.

¹⁰⁵ Uppgifterna om när de första legalt importerade merinofåren anlände till Sverige varierar. Clas Alströmer 1770 s. 50, anger år 1723, vilket jag anser vara det mest troliga året. Anders Lissander, 1769, anger år 1726 vilket var samma år som Jonas Alströmer förvärvade Berga.

Avsättningen beträffande ull bör ha varit god med tanke på närkontakten med stamschäferierna Berga i Gudhem och Höjentorp i det näraliggande Valle. Kommunikationerna mellan Gudhem och Alingsås bör ha varit goda och gjort det möjligt att leverera ull till manufakturverket i Alingsås.

7.2.3 Bollebygds härad

Häradet ligger i Älvsborgs län, mellan Kulling härad i norr och Marks härad i söder. Bollebygds härad ingår i det som idag benämns Sjuhäradsbygden. I denna bygd fanns sedan länge omfattande textila traditioner. Bollebygd har stora årliga nederbördsmängder, även på de så kallade svältorna inom häradets högmarsområde.

7.2.4 Marks härad

Liksom Bollebygd ingår Marks härad i Sjuhäradsbygden med dess textila traditioner som innefattade småskalig produktion för avsalu, bland annat genom så kallade knallevandringar.

7.2.5 Kulling härad

Kulling härad är beläget vid Sävån mellan Alingsås och Herrljunga i Älvsborgs län. Området är kuperat och delvis höglänt samt har ett relativt torrt klimat, vilket ger bra förutsättningar för fårskötsel.

Även befolkningen i Kulling var tidigt inriktad på textil hemslöjd och knallevandringar, även om detta inte var lika omfattande i Kulling som i Sjuhäradsbygden. Häradets goda förutsättningar för får- och ullproduktion beläggs bl.a. av att Cristoffer Polhemsom vid ett besök i Alingsås år 1717 uppmärksammade "Det kringboende folkets håg och skicklighet för spånad och vävnad".¹⁰⁶ Ett annat belägg är en skrivelse till Kommerskollegium år 1779, där landshövdingen framhöll att Kulling härad med sina höglänta marker och textila traditioner var lämpligt för finulliga får.¹⁰⁷

7.2.6 En jämförelse mellan de fem häradernas förutsättningar

Min slutsats är att Valle, Mark och Bollebygds häraderna på grund av topografi och klimat inte var lämpliga för avel med finulliga får. Däremot hade Gudhems och Kullings häraderna gynnsamma naturliga förutsättningar för avel med finulliga får.

De fem häraderna hade även en hel del gemensamt: Samtliga ligger i Västergötland och i län med aktiva provinsialschäfrar.¹⁰⁸ Dessutom låg samtliga häraderna relativt nära orter dit den finfibriga ullen kunde levereras.

¹⁰⁶ Regnér 1785 s. 176.

¹⁰⁷ Kjellberg 1943 s. 484 och Hultqvist 1989 s. 50.

¹⁰⁸ Se avsnittet Provinsialschäferiernas skildringar av verksamheten.

7.3 Studerade tidsperioder

Den i föregående avsnitt beskrivna satsning som gjordes under 1700-talet med bland annat premier på import och utplacering av provinsialschäfrar, bör ha givit utslag i fårbesättningarna under mitten av 1700-talet. Därför har jag inriktat studierna på bouppteckningar från denna tidsperiod.

Min utgångspunkt var att studera samtliga bouppteckningar från respektive härad under 1760-talets första hälft. Att studera en gemensam tidsperiod från fem olika häradar, medförde dock vissa bekymmer. Särskilt materialet från Marks härad var så svårt fukt- och vattenskadat att en näraliggande tidsperiod, 1757-59, studerats istället. Antalet studerade årgångar av bouppteckningar varierar från 3 till 6 år mellan de olika häraderna. Av skäl som tidigare nämnts är vissa av dessa årgångar tyvärr inte kompletta i studien.

För att även kunna göra vissa iakttagelser över tiden, har tre tidsperioder från Gudhems härad studerats, 1741-50, 1751-60 och 1761-64. Detta redovisas i ett separat avsnitt.

Härad	Tidsperiod
Valle	1761-65
Gudhem	1761-64
Bollebygd	1760-65
Mark	1757-59
Kulling	1760-65

Tabell 2. Tidsperioder som studerats. Från Gudhems härad har ytterligare två tidsperioder studerats, se tabell 10.

7.4 Uppgifter ur bouppteckningarna

I mitt syfte att kartlägga fårbesättningarna i de fem häraderna, har jag kunnat hämta följande uppgifter som dels ger en bild på häradsnivå, dels på gårdsnivå:

1. Antal bouppteckningar som innefattar får
2. Antal tackor per härad
3. Antal baggar per härad
4. Högsta och lägsta antal tackor per besättning
5. Genomsnittligt antal tackor per besättning
6. Vanligaste antal tackor per besättning
7. Högsta och lägsta antal baggar per besättning
8. Antal besättningar som hade minst en bagge
9. Andel av besättningarna som hade minst en bagge
10. Antal värderade tackor
11. Högsta och lägsta värde per tacka
12. Vanligaste värde per tacka
13. Högsta och lägsta värde per bagge

14. Formulering av särskilda noteringar angående fårens särart, t.ex. "engelsk bagge"
15. Antal särskilda noteringar angående fårens särart

I källmaterialet är uppgifterna 1 – 13 ovan så entydiga och fullständiga att de kunnat sammanställas härad för härad. Dessutom har som tidigare nämnts, boupptecknaren i vissa bouppteckningar gjort noteringar angående vissa fårs särart, speciella egenskaper som ansågs värda att särskilt notera. Särartsnoteringarna, som till exempel avsåg fårets färg eller ursprungsland, är relativt få. Därför har uppgifterna 14 och 15 bearbetats mer kvalitativt.

7.5 Tackor på härads- och gårdsnivå

I bouppteckningarna finns uppgifter om de olika kategorier av får som den avlidne ägde vid frånfallet. Som tidigare nämnts finns det dock vissa luckor i materialet och en del av uppgifterna har varit svårbedömda. Tabell 3 visar tackorna på härads- och gårdsnivå. Det genomsnittliga antalet varierade mellan 4,1 och 6,8 tackor per besättning.

Härad	Antal bouppteckningar	Antal tackor per härad	Högsta och lägsta antal tackor per besättning	Genomsnittligt antal tackor per besättning	Vanligaste antal tackor per besättning
Valle	149	806	1-20	5,4	4
Gudhem	56	370	1-21	6,6	8
Bollebygd	93	630	1-39	6,8	4 och 6
Mark	78	326	0-12 ¹⁰⁹	4,2	3
Kulling	154	630	1-16	4,1	2

Tabell 3. Antal bouppteckningar med får, antal tackor per härad, och tackornas fördelning mellan besättningarna. Källa: bouppteckningar.

7.5.1 Fanns det en polarisering i små och stora besättningar?

Av tabell 3 framgår att det fanns en relativt stor spridning mellan högsta och lägsta antal tackor per besättning i Valle, Gudhem och Bollebygd, medan spridningen var mindre i Mark och Kulling. Mark och Kulling avviker även genom att i genomsnitt ha endast 3 respektive 2 tackor per besättning medan besättningarna i de övriga häraderna hade minst det dubbla antalet tackor.

Valle härad visar en viss polarisering, med ett glapp mellan flertalet besättningar och tre större. För övrigt är antalet tackor relativt väl fördelade kring det vanligaste värdet, 4 tackor. Gudhem är det härad där man hade flest tackor per besättning, 8 st. Ojämnheten mellan antalet

¹⁰⁹ En bouppteckning från Marks härad år 1759 anger endast två baggar men varken tackor eller lamm.

bouppteckningar med mellan 4 och 8 tackor kan vara slumpmässig. Antalet besättningar minskar tydligt efter 8 tackor. Två stora besättningar avviker från de övriga. Bollebygds härad uppvisar den största spridningen, från 1 till 39 tackor. Där återfinns många större besättningar, men den med 39 tackor avviker mest. Mark och Kulling framträder som härader med färre antal tackor per besättning och utan några avvikande större besättningar.

Om man studerar de olika häraderna vad gäller besättningsstorlekarnas spridning, framträder skillnader som visar att några av häraderna hade en mer småskaliga fårhållning än andra, se tabell 4. Mark och Kulling framträder där som härader med små besättningar, Gudhem och Bollebygd har en relativt stor andel större besättningar medan Valle härad intar en mellanställning.

Härad	Andel av besättningar som hade högst 4 tackor, procent	Andel av besättningar som hade minst 8 tackor, procent	Andel av besättningar som hade minst 10 tackor, procent
Valle	48	20	10
Gudhem	36	38	16
Bollebygd	42	32	20
Mark	64	13	5
Kulling	67	14	6

Tabell 4. Besättningsstorlekarnas spridning inom olika härader. Källa: bouppteckningar

Slutsatserna av den häradsvisa granskningen av antalet tackor, är att det finns vissa storleksskillnader men att det inte framträder någon tydlig polarisering i olika besättningsstorlekar. Endast i undantagsfall förekommer större besättningar med många tackor. Detta kan tolkas som att det är svårt att utläsa tydliga sociala skillnader genom att studera antal tackor. Det är möjligt att antalet får inte indikerar den enskildes sociala eller ekonomiska förhållanden, vilket t.ex. antalet kor torde göra.

Kanske fanns det små enheter med förhållandevis många tackor och som försörjde sig på fårhållning inriktad på avsaluproduktion av ull eller färdiga varor? Dessa personer bör i så fall ha kunnat vara motiverade att ta in finullsinslag i sin besättning.

7.6 Innehav av baggar

Antalet baggar och deras spridning i besättningarna är intressant eftersom sådana uppgifter kan visa på ett motiv för eller emot att använda de importerade baggar som bl.a. stamschäferierna tillhandahöll. Följande tabell visar att det var långt ifrån alla besättningar som hade egen bagge:

Härad	Antal baggar per härad	Antal baggar per besättning	Antal besättningar med minst en egen bagge	Besättningar med minst en egen bagge, procent	Genomsnittligt antal baggar per besättning med bagge	Antal tackor per bagge
Valle	52	0-7	38	25	1,4	15,5
Gudhem	27	0-3	20	36	1,4	13,7
Bollebygd	37	0-4	26	28	1,4	17,0
Mark	27	0-5	11	14	2,4	12,1
Kulling	111	0-10	64	42	1,7	5,7

Tabell 5. Antal baggar och deras fördelning mellan besättningarna. Källa: bouppteckningar.

En del besättningar var som framgår av tabell 5, hänvisade till att använda någon annans bagge till tackorna. Den låga andelen egen bagge kan tyda på att samfällda beten med gemensamma baggar var vanligt. En gemensam beteshållning var enligt ett tidigare avsnitt negativ för möjligheten att hålla finulliga får.¹¹⁰ En annan möjlighet var att föra tackorna till en finullsbagge vid något schäferi. Detta alternativ var naturligtvis positiv för spridningen av de importerade finulliga raserna.

Härad	Genomsnittligt antal tackor per besättning	Genomsnittligt antal baggar i de besättningar som hade minst en bagge
Valle	5,4	1,4
Gudhem	6,6	1,4
Bollebygd	6,8	1,4
Mark	4,2	2,4
Kulling	4,1	1,7

Tabell 6. Genomsnittligt antal tackor respektive baggar per besättning Källa: bouppteckningar.

Tabellen ovan anger det genomsnittliga antalet tackor per besättning. Genomsnittssiffrorna för baggar gäller de besättningar som hade bagge. Tabelluppgifterna om bagginnehav visar att det är svårt att se något tydligt samband mellan antal tackor och antal baggar i enskilda besättningar. Gudhem och Bollebygd som både har högsta antalet tackor i genomsnitt per besättning och störst andel besättningar med minst 10 tackor, har förhållandevis få baggar. Det mer småskaliga Kullings härad avviker tydligt genom sina många baggar och få tackor per bagge. En bouppteckning från Marks härad år 1759 anger endast två baggar och varken tackor eller lamm.

Att förklara dessa förhållanden angående baggarna i de olika häradena, ligger utanför denna studie. Tabell 6 väcker dock frågor som varför små tackbesättningar höll sig med många baggar, och varför antalet baggar varierade så mycket.

¹¹⁰ Se avsnittet Inhemska kontra importerade baggar.

Ur bouppteckningarna från Valle härad år 1761-65 har följande exempel på varierande innehav av tackor och baggar hämtats:

Hustru Britta Jonsdotter, Stenum: 1 tacka och 1 bagge
Anders Andersson, Öglunda: 2 tackor, 1 bagge
Måns Persson, Skärv: 7 tackor, 3 baggar
Änkan Elin Hansdotter, Lundby N: 8 tackor och 2 baggar
Rusthållare Jonas Andersson: 12 tackor, 0 baggar
Krigskommisarieänka Marta Lugner, Skärv: 13 tackor och 4 baggar
Rusthållare Olof Olofsson, Varnhem: 18 tackor, 1 bagge
Änkan Elin Larsdotter, Eggby: 5 tackor, 0 baggar

7.7 Värderingen av tackor och baggar

Boupptecknaren har i bouppteckningarna från 1760-talet, värderat fåren i daler kopparmynt, daler kmt. Beträffande värderingar i bouppteckningar, skriver Carl-Johan Gadd i sin avhandling att värdet, i detta fall på redskap, inte är detsamma som inköpspris eller "nypris", utan att värdet är ett försök att värdera efter det skicket vid bouppteckningstillfället.¹¹¹ Gadd diskuterar också om värdet avspeglade ett ungefärligt marknadspris. Detta har dock mindre betydelse för min studie, där det snarare är den relativa värderingen av olika får som är intressant. *Är det så att man i bouppteckningarna kan se att vissa får värderats särskilt högt och därigenom skulle kunna spåra innehav av importerade får eller deras avkommor?*

Värderingen av fåren kan eventuellt också ha påverkats av premiesystemet. Detta innefattade engångspremier till importörer och de ståndspersoner som sålde finulliga får till allmogen. Allmogen var istället berättigad till årliga premier under fårets livstid.¹¹² Det innebär att det bara var får hos allmogen som inte hade förverkat sin premie vid det tillfälle då boupptecknaren värderade fåret. Därför finns det en möjlighet att allmogens ev. finulliga får åsattes ett högre värde jämfört med såväl grovulliga får som de högre ståndens ev. finulliga får.

¹¹¹ Gadd 1983 s. 72.

¹¹² Se avsnittet Införande av premiesystem.

Härad	Värde per tacka, daler kmt.	Vanligaste värde per tacka, daler kmt.	Värde per bagge, daler kmt.	Antal värderade tackor ¹¹³
Valle	1-6	2	1-6	749
Gudhem	1-6	2	1-1 ¼	341
Bollebygd	¾-6	2	1-6	630
Mark	¾-2 ¾	1½	1-2½	326
Kulling	1-6	2	1 ¼-5	628

Tabell 7. Högsta och lägsta värde per tacka respektive bagge samt det vanligaste värdet per tacka. Källa: bouppteckningar.

Tabell 7 visar att 2 daler kmt. var det absolut vanligaste värdet per tacka. Det är bara Marks härad som avviker med ett något lägre värde. Tabellen visar också att högsta och lägsta värde var ungefär lika för både tackor och baggar. Bouppteckningarna ger tyvärr inte någon entydig förklaring till de varierande värdena. Följande exempel som valts ur en detaljstudie av materialet från Valle härad, tyder på att högt värderade tackor förekom både bland fattigare och mer välbärgade ägare. Däremot finns det tecken på att högt värderade baggar var vanligare hos de mer välbärgade. Lågt värderade baggar och tackor tycks främst ha funnits hos den fattigare delen av befolkningen. Inom citattecken står de formuleringar som boupptecknaren ibland kompletterade övriga uppgifter med.

Högt värderade tackor:

Per Svensson, Stenum: 2 tackor á 6 daler kmt. "2 får med lamm"

Jakob Andersson, Skärv: 3 tackor á 5 daler kmt. "3 får med lamm"

Vilhelmina Larsdotter, Stenum: 2 tackor á 5 daler kmt. "2 får med lamm"

Änkan Maria Jonsdotter, Häggum: 1 tacka á 5 daler kmt. "får med lamm"

Änkan efter Nils Månsson, Skärv: 2 tackor á 5 daler kmt. "2 får med lamm"

Bengt Håkansson, Eggby: 6 tackor á 5 daler kmt.

Soldaten Jonas Hammar, Skärv: 3 tackor á 5 daler kmt. "Vita får"

Högt värderade baggar:

Krigskommissarieänkan Marta Lugner, Skärv: 4 baggar á 6 daler kmt.

Rusthållare Lars Bengtsson, Bolum: 1 bagge á 5 daler kmt. "Engelsk bagge"

Kerstin Jonsdotter, Skärv: 1 bagge á 5 daler kmt.

Lågt värderade tackor:

Torpärustrun Annika Andersdotter, Stenum: 2 tackor á 1 daler kmt.

Hustrun Margareta Carlsdotter, N. Ving: 3 tackor á 1 daler kmt. "Gamla får"

Hustrun Kerstin Svendsdotter, Stenum: 5 tackor á 1 daler kmt. "Ungfår"

Anders Andersson, Häggum: 7 tackor á 1 daler kmt.

Nils Nilsson, Tubbetorp: 1 tacka á 1 daler kmt.

Lågt värderade baggar:

Gabriel Larsson, Bolum: 1 bagge á 1 daler kmt. "Ungbagge"

Torpärustrun Anders Svensson, Stenum: 1 bagge á 1 daler kmt.

¹¹³ I bouppteckningarna redovisas ibland tackor och lamm som en enhet vilket ger svårigheter med värderingen. Därför är antalet värderade tackor något lägre än antalet angivna tackor i bouppteckningarna från Valle, Gudhem och Kulling härad.

7.8 Särskilda noteringar angående särart

I en del bouppteckningar finns som tidigare nämnts, särskilda noteringar angående vissa får. Det bör ha funnits en orsak till att noteringen gjordes. Fåret eller fåren, måste ha utmärkt sig på något sätt. Därför är dessa noteringar om särart mycket intressanta för sökandet efter spår av 1700-talets fårimporter i bouppteckningarna.

7.8.1 Olika slag av särartsnoteringar

Noteringarna kan delas in i följande kategorier:

- a. Noteringar som anger fårets ålder, till exempel "unga gumsar" och "ungfår". Begreppen "gamla får" och "unga får" används också. En tolkning av dessa två begrepp skulle kunna vara att boupptecknaren avsåg en gammal respektive ung individ, men det är också möjligt att det var får av gammalt eller nytt slag som avsågs. Det finns bouppteckningar som samtidigt nämner gamla och unga får, vilket tyder på att det är åldern som avses. I annat fall bör "nya" ha använts istället för "unga". Därför tolkar jag formuleringen bokstavligt, dvs. som en benämning av individens ålder. Noteringarna om fårens ålder är av mindre intresse för denna studie.
- b. Noteringar som anger fårets färg, till exempel "vita får" och "grå bagge".¹¹⁴ Noteringar om färg kan tyda på att den angivna färgen avvek från den vanliga. Särskilt vit färg bör kunna tolkas som ett djur som inte tillhörde de grovulliga lantrasfåren.
- c. Noteringar om ulltyp, till exempel "finulliga får". Boupptecknaren har i en del fall skrivit "fina får" eller liknande. Jag antar att det då är får med finfibrig ull som avsetts.
- d. Noteringar som anger nationalitet, till exempel "spansk bagge" och "engelska får". Dessa noteringar är entydiga belägg för att 1700-talets fårimporter verkligen satte avtryck i bouppteckningarna!
- e. Övriga noteringar, till exempel "bländingar", "bondafår" och "bra får".¹¹⁵ Det är sannolikt att beteckningen "blandras" avser en individ som är en korsning mellan någon lantras och någon importerad ras. Noteringen "bondafår" förekommer en enda gång i källmaterialet. Var "bondafår" verkligen något anmärkningsvärt som borde noteras? Jag avstår från att tolka detta. Noteringen "bra får" skulle kunna avse får som gav en god avkastning, vilket skulle kunna tolkas som finfibrig ull. Men det skulle också kunna tolkas som ett bra får i största allmänhet, oavsett ras.

¹¹⁴ Färgerna på fåren behandlas i avsnittet Fårens färg.

¹¹⁵ Bländningar, se bilaga 2.

7.8.2 Antal särartsnoteringar

Av tabell 8 framgår att det från de fem häradena finns sammanlagt 37 noteringar om särart. I några bouppteckningar förekommer mer än en notering, vilket innebär att antalet bouppteckningar med notering om särart var något lägre än antalet noteringar. Det är tydligt att noteringar om fårens särart snarare var undantag än regel.

Jag tolkar alla noteringar om särart inom kategorierna b-e ovan som indikationer på avvikelser som kan tyda på att det rör sig om får som själva är importerade eller är avkommor till importerade får.

Härad	Antal noteringar om särart, kategori b-e	Formuleringar angående baggar	Formulering avgående andra får än baggar
Valle	6	"engelsk bagge" "fin bagge"	"finullig" "vit tacka" "spanskt får"
Gudhem	2		"fina lamm"
Bollebygd	12	"fin bagge" "vita baggar" "liten spansk bagge"	"fina får" "finulliga får" "vita får" "fina lamm" "bondafår"
Mark	0		
Kulling	17	"fin bagge" "ljus ungbagge" "spansk bagge" "svart bagge" "gråa baggar" "gråvit bagge"	"vita får" "finfibriga får" "engelska får" "finfibriga lamm" "8 spanska får"
Summa	37		

Tabell 8. Sammanställning av särskilda noteringar i bouppteckningarna.

Vissa av noteringarna upprepas, och vissa bouppteckningar innehåller flera noteringar. Ungefär en fjärdedel av noteringarna om särart, avser baggar. Av det totala antalet tackor och baggar i studien, är mindre än en tiondel baggar. Det är tydligt att baggarna i högre utsträckning utmärkte sig på ett sätt som motiverade att boupptecknaren gjorde en notering om särart.

7.8.3 Olika kategorier av särartsnoteringar

Om noteringarna om särart kategoriseras efter vilket slag av särart som avsågs, framgår att ulltyp utgör hälften av noteringarna. Fårens färg drygt en fjärdedel och nationalitetsbeteckningar en femtedel.

Över hälften av färgangivelserna avser vita får. Det finns också noteringar om grå, gråvit, ljus och svart färg. Fårens färg är inte en lika tydlig indikation på importerade får eller deras avkommor, som direkta nationalitetsangivelser eller noteringar om ullkvaliteten. Jag antar dock enligt tidigare resonemang om orsaker till att noteringarna gjordes, att de får där färgen angavs, hade en avvikande färg som var värd att notera och att de därmed ej bör ha tillhört de vanliga lantrasfåren.

Bland nationalitetsbeteckningarna dominerar Spanien, "spansk bagge" men även ett par noteringar som anger engelskt ursprung förekommer, "engelska får".

Som nämnts vid genomgången av premiesystemet, var det engelska och spanska får som berättigade allmogen till premie. Där påpekades också att baggen skulle vara vit.

Härad	Antal noteringar angående kategori b, färg.	Antal noteringar angående kategori c, ull. ¹¹⁶	Antal noteringar angående kategori d, nationalitet.	Antal noteringar angående kategori e, övriga.
Valle	1	3	2	
Gudhem		2		
Bollebygd	2	9	1	1 ¹¹⁷
Mark				
Kulling	7	5	4	
Summa:	10 (27%)	19 (51%)	7 (19%)	1 (3%)

Tabell 9. Noteringar om särart, fördelat mellan olika kategorier. Källa: bouppteckningar

Om man summerar de entydiga belägen för utländska inslag, nämligen ull av finfibrig typ samt nationalitetsbeteckning, utgör dessa drygt 70 procent av särartsnoteringarna av slag b-e. Slutsatsen angående särartsnoteringarna är att bouppteckningarna rymmer entydiga men inte särskilt många spår av utländskt inflytande bland fåren i de studerade häradena.

7.8.4 Vem ägde de särartsnoterade fåren?

En detaljstudie av Valle härad visar att särartsnoteringarna avsåg följande personer:

Rusthållare Paul Larsson, Varnhem

Änkan Britta Larsdotter

Rusthållare Lars Bengtsson, Bolum

Jon Larsson, N. Lundby

Soldat Jonas Hammar, Skärv

Det tycks i denna lilla grupp, finnas personer ur alla samhällsskikt. Bland häradets bouppteckningar 1761-65 finns även exempel på välbärgade personer vars får endast betecknats som gamla respektive unga. Ett sådant exempel är Krigskommissarien Anders Flygare, Skärv, inte långt från stamschäferiet Höjentorp i Valle härad. Han efterlämnade en mycket omfattande bouppteckning som visar att krigskommissarien var en välbärgad person. Fårbesättningen utgjordes vid hans död av 13 gamla får á 4 daler kmt, 7 unga får á 2 daler kmt., 4 baggar á 6 daler kmt. och 3 gumsar á 4 daler kmt. Några tecken på importerade finullsfår finns således inte i denna den mest omfattande bouppteckningen från Valle härad.

¹¹⁶ Noteringarna finullig, fin etc. har förts till kategorin ull.

¹¹⁷ Noteringen bondafår.

7.9 Gudhems härad under tre perioder

I samband med studier av Gudhems bouppteckningar studerades även tidsperioderna 1741-50 och 1751-60.

Tidsperiod	Antal bouppteckningar med får	Andel besättningar med egen bagge, procent	Genomsnittligt antal tackor per besättning	Antal bouppteckningar som innehöll notering om särart	Andel av uppteckningarna som innehöll notering om särart, procent
1741-50	100	20	5,6	4	4,0
1751-60	131	24	7,2	12	9,2
1761-64	56	36	6,5	2	3,6

Tabell 10. Fåren i bouppteckningarna från tre olika tidsperioder i Gudhems härad. Källa: bouppteckningar.

Under perioden 1751-60 gjordes ett stort antal särartsnoteringar i bouppteckningarna. Denna studie mellan tidsperioder visar på en trend där andelen fårbesättningar med egen bagge ökade från 20 till 36 procent. Antal tackor per besättning ökade något från 1740- till 60-talet. Den stora ökning som skedde från 1741-50 till 1751-60 förbyttes i en viss nedgång 1761-64.

8 Avslutande diskussion

Efter Karl XII:s död växte insikten sig allt starkare, att Sveriges återuppbyggnad måste ske på fredlig väg. Det var angeläget att stärka landets ekonomi och en viktig uppgift var att göra landet självförsörjande. När det gällde klädesförsörjningen startades bland annat yllemanufaktur och för att få bra material infördes (smugglades) det in både finfibrig ull och får med finfibrig ull.

Cirka 90 procent av Sveriges befolkning bodde på landsbygden och självförsörjningsgraden var stor. Ambitionen var att alla fårägare skulle satsa på finulliga får. De aktuella fårraserna var merino från Spanien och Portugal samt finulliga får från England. Ytterligare en eftertraktad ras var det eiderstedtska fåret, som avlats fram vid områden kring floden Eiders utlopp i Nordsjön. Deltaområdet vid denna flods utlopp var saltbemängt och gynnsamt för fåren, som där utvecklade en bra hårdighet förenad med finfibrig ull.

De första importpremierna för utländska får bestämdes, enligt "Kongl. Brevet d. 25 maj 1736". Premierna höjdes sedan i omgångar, men då det var exportförbud i de flesta länder beträffande finulliga får, var man från början tvingad att hemlighålla premiebestämmelserna, varför ingen kungörelse utfärdades. Skepparna fick information under hand. Först den

23 september 1741 då ständerna godkände och fastställde en ytterligare höjning av premierna, utfärdades en kungörelse i frågan. De olika ändringarna i premiernas storlek var ett instrument för myndigheterna att reglera införseln av finulliga får. Kommerskollegium konstaterade att antalet fullgoda får genom dessa åtgärder ökade från 28 740 år 1746 till 55 360 år 1751, 49 350 år 1755, 80 000 år 1759 samt 88 953 år 1764.

Importpremiernas resultat visade att införsel av får - på lång sikt - hade lyckats. Både spanska, portugisiska, engelska och eiderstedtska får samt angoragetter hade införts i sådan mängd, att det ansågs räcka. I en kungörelse den 15/6 1770 meddelade kommerskollegium att det inte behövdes någon mer införsel. Till den redovisade minskningen av premierade får mellan 1751 och 1755 finns en intressant förklaring i Kjellbergs bok "Ull & Ylle": "Orsaken härtill ansågs bero på de sista tre årens regniga väder, som medförde skabb, koppor och vattusjuka, varigenom åtskilliga stora fårhjordar blivit ödelagda".¹¹⁸ Detta är en tydlig indikation på de finulliga fårens ömtålighet för fukt och låglänta marker!

Trots den positiva utvecklingen med ökat antal fullgoda får visade det sig svårt med det s.k. ullflödet. Schäferiidkarna klagade över bristen på möjligheter att till rimligt pris få avsättning för ullen. Den 30/4 1751 utfärdade därför Kungl. Maj:t en förordning angående premier för god svensk ull. Resultatet blev att kommerskollegium kunde redovisa ökat inflöde av fin svensk ull från schäferiidkarna i riket till "Fabrikerna", från 9.281 skålpund år 1751 till 82.613 skålpund år 1767.¹¹⁹

Av tradition hade allmogen tillvaratagit ullen från sina lantrasfår. Man kardade, spann, vävde och stampade vadmal. Ullen var grå, brun, svart eller brokig. Vadmalen fick därigenom en färg, som stod emot smuts och var slitstark. Ullen bestod av både grova täckhår och mjuk bottenull. Av detta material tillverkades grov, slitstark och praktisk vadmal för människor som arbetade i skog, mark och till sjöss. Att mer eller mindre tvingas föda upp finfibriga får, vars ull var vit, mjuk och mindre tålig till arbetskläder, uppskattades inte av allmogen. Kommerserrådet Anders Lissander redogjordes för utvecklingen under åren 1715 – 1769 i ett memorial "Om Ull-handelen och Schefferne i Sverige", som ingavs till Kommerskollegium den 4 september 1769. Lissander gav en inträngande beskrivning över utvecklingen. Bland annat anförde Lissander följande:

Uti en berömmelig nit, at få hela Landet försedt med fin-ulliga Får, lät man i början icke bero wid premier at uppmuntra allmogen; denne som erfor mera nytta af sin waraktig Walmar och fasta skinnpälsar, wille icke gärna mista sitt gamla hädiga Får-slag, och derföre måste man tala ur en alfvarsammare ton. Men man har ändteligen funnit, at Bonden hade skiäl på sin sida, och at et påsyftadt totalt ombyte, torde wäl hafwa skaffat god tilgång på fina kläden, för de förnäma och granna: torde hafwa satt oss i stånd att utskeppa fina kläven, men vår Allmoge och arbetande folkhop, torde hafwa råkat i förlägenhet på rudimateria til sådana tyger som woro tjenliga och hädiga för vårt kalla Climat och uti gröfre lantmannas sysslor".¹²⁰

¹¹⁸ Kjellberg 1945 s. 304.

¹¹⁹ Plomgren von, A 1777 s. 80. Skålpund motsvarar ca. 4 ¼ kg.

¹²⁰ Sefström 1777 s. 55. Detta är ett återgivande av commerserrådet i Commersercollegiet Anders Lissanders memorial.

Det framgår tydligt att allmogen från början var negativ till de vita importerade fåren. De fann deras ull opraktisk och skinnen tunna och olämpliga till arbetskläder. Dessutom var merinofåren ömtåliga och trivdes inte i regnigt och fuktigt klimat utan blev lätt sjuka. Fårstallen var som regel trånga och mörka. Fåren fick samsas med de andra husdjuren i trånga utrymmen, där fukt och utdunstning från de andra djuren skapade ett för fåren negativt klimat.

Ståndspersoner hade ofta bättre stall, betesmarker, material till stängsel och möjlighet att ha tillsyn över djuren. Det hade troligen varit bättre att från början ha satsat på kategorin ståndspersoner. Den premieberättigade ull som levererades från landets schäferier kom troligen huvudsakligen från ståndspersoner med gods och herrgårdar. Kjellberg belyser problemen som ideligen uppstod i ullflödet, förhållandena allmoge/ståndspersoner och relationerna till hallrätterna.

Ett undantag från den negativa inställningen till importerade finulliga får, var befolkningen i områden där textila traditioner medverkade till uppskattning av mjuk ull. Påtagligt var detta i Sjuhäradsbygden, där befolkningen hade inkomster av tillverkning och försäljning av vadmal. Genom samkardning med den finfibriga ullen fick man fram ett bättre vadmal, som med framgång såldes av knallarna. Samma positiva iakttagelse redovisas från de två finska länen Åbo och Björneborgs samt Österbottens län, där det fanns en hemsloydstradition med försäljning bland annat till Stockholm.¹²¹

För att få ett bättre begrepp om allmogens inställning och möjligheter att bedriva avel med får med finfibrig ull, valde jag, vilket framgår av rapporten, att granska bouppteckningar i fem häradar i Västergötland. Ambitionen var att genomgående undersöka åren 1760-65. I Marks härad var bouppteckningarna från 1760-65 så vattenskadade, att jag valde att undersöka åren 1757-59.

De importerade finfibriga fåren förekom inte bara på gods, herrgårdar och liknande, utan även hos allmogen, inberäknat torpare, backstugesittare och andra obemedlade. Det rörde sig visserligen oftast om enstaka får, men det var dock en trend. Det finns inga hållbara bevis för att det levererats några mer omfattande mängder finfibrig ull från allmogen, utan det var ståndspersoner och stamschäferier som levererade finfibrig ull till hallrätter och manufakturier. För att få ett grepp om ett enskilt gods kapacitet, redovisar Lars Magnusson att Skarhult-Pugerup i Skåne år 1752 levererade 153 kg ull och 120 kg lödja, vilket var avkastningen från 135-140 får.¹²²

I Skaraborgs län undersökte jag två häradar – Valle och Gudhem. I Valle härad fanns schäferiskolan vid Höjentorp, där utbildningen av provinsialschäfrar startade. Där inrättades också ett stamschäferi med merinofår. Närheten till schäferiskolan med möjlighet att låna avelsbaggare eller att vandra dit med tackor för betäckning, kan ha haft en positiv inverkan.

Antalet tackor per besättning var något lägre i Valle än i det närbelägna Gudhem. Genomsnittet i Valle var 4,8 tackor per besättning och 6,6 i Gudhem. Det som höjde genomsnittet i Gudhem var flera större besättningar och inslag av besuttna familjer. Valle förefaller ha haft större inslag av obesuttna såsom torpare, backstugusittare och änkor med få

¹²¹ Kjellberg 1943 s. 298, Magnusson 1996 s. 218 f, Westerlund 1988 s. 131.

¹²² Magnusson 1980 s. 52 ff.

tillgångar. Beträffande baggar redovisade Valle att 22,5% av besättningarna hade minst en egen bagge medan 35,7% av besättningarna i Gudhem hade egen bagge. Av en provinsialschäferrapport från Skaraborgs län, framgår att allmogen i Valle härad tidigare visat "gensträvighet" varför landshövdingen uppdragit åt provinsialschäfern att utrota de grovulliga baggarna ibland annat Valle härad. Efter detta hade "gensträvigheten" avtagit.¹²³

Olika slag av rykten kunde leda till "störningar". Bland annat ryktades att premieullen skulle tas ifrån allmogen för de "undfångna premierna". Detta ledde till att av de 30 fullgoda får som premierades 1742, icke en enda premierad tacka redovisades tre år senare. Samtidigt meddelade provinsialschäfern att det i Valle fanns över 200 fullgoda får.¹²⁴ Det är sådana faktorer som gör det svårt att belägga utvecklingen i besättningarna. Min uppfattning är att bouppteckningarna från Valle härad präglas av en viss fattigdom, vilket framgår av redovisade övriga föremål som verktyg, redskap, gång- och sängkläder. I Gudhem var bouppteckningarna något mer präglade av besuttenhet, vilket framgår av redovisade redskap, böcker, silversaker och kläder. I Gudhem låg Berga säteri som var ett stamschäferi där det först importerade merionofåren placerades. I häradet fanns dessutom stora gods och herrgårdar som Bjurum och Dagsnäs. Ägare till Dagsnäs var den driftige jordbrukaren Pehr Tham, som säkerligen gav positiva impulser.¹²⁵

I Älfsborgs län granskade jag tre härader. Det var Bollebygd, Mark och Kullings härader. I dessa trakter fanns påtagliga textila traditioner, vilket Alströmer redan tidigt uppmärksammat.¹²⁶ När jag jämförde Bollebygd och Mark framkom skillnader. Tackantalet per besättning var klart högre i Bollebygd än i Mark. Medelvärdet i Bollebygd var 6,8 tackor per besättning medan det i Mark var 4,2. I Bollebygd hade 28,0% av besättningarna egen bagge medan 11,8% hade egen bagge i Mark. När det gäller priserna är det vanskligt att jämföra de båda häradena. Eftersom Marks bouppteckningar var svårt vattenskadade valde jag att undersöka Marks bouppteckningar från åren 1757-59 medan Bollebygds är från 1760-65. Under perioden 1760-65 inträffade en internationell handelskris med påtaglig inflation, som troligen inverkar på priserna. Jag har därför avstått från prisjämförelser mellan dessa härader.¹²⁷ Besättningsstorlekarna däremot, pekar på påtagliga skillnader. Utöver det redovisade antalet tackor per besättning framgår att det fanns betydligt större besättningar i Bollebygd. Beträffande baggar redovisade Bollebygd hade 26 av 93 besättningar, eller 28%, egen bagge.

Kulling härad innefattar Alingsås stad och Nohaga egendom, där Alströmer placerat den först införda gruppen av merinofår. Kullings och Gudhems härader hade påtagliga likheter när det gällde topografi och social struktur. I båda häradena fanns torrlänta, goda betesförhållanden samt gods och herrgårdar som troligen satte sin prägel på omgivningen. En tydlig indikation på positiv fårskötsel var frekvensen av baggar i relation till antalet besättningar. I Kullings härad hade 42% av besättningarna egen bagge och i Gudhem 36%. Detta är procenttal som avviker från de tre andra

¹²³ Kjellberg 1943 s. 299.

¹²⁴ Kjellberg 1943 s. 287 f.

¹²⁵ Johansson 1971 s. 251.

¹²⁶ Regné 1785 s. 176

¹²⁷ Hultqvist 1989 s. 48 f.

häradena, där procenttalen var 25% för Valle, 14% för Mark samt 28% i Bollebygd. Kullings och Gudhems härader hade dessutom positiva närhetsfaktorer i Nollhaga med schäferiskolan fr.o.m. mars 1758 respektive Berga stamschäferi. En sammanfattning av här uppräknade faktorer leder mig till uppfattningen att Kullings och Gudhems härader hade större möjligheter att utveckla positiv avel av finulliga får än vad Valle, Mark och Bollebygd hade.

Det är troligt att den finfibriga ull som producerades hos allmogen i huvudsak användes till egen tillverkning av vadmal och kläde.¹²⁸ Det så kallade mörkertalet, skillnaden mellan manufakturernas behov av ull samt tillgången till ull som producerats inom landet eller importerats, är ett problem som bland andra Klas Nyberg tagit upp i sin doktorsavhandling.¹²⁹ Nybergs slutsats synes vara att det skedde smuggling av finull från Spanien via England. Min hypotes är att det utöver eventuell smuggling, utanför Hallrätterna, förekom leveranser av ull direkt till manufakturerna, samt att det i mycket stor utsträckning förbrukades ull i hemmen både hos allmoge och ståndspersoner. Sådan ull kom aldrig med i Kommerskollegiums statistik. Detta kan vara en förklaring till var en del av ullen från drygt 88.000 premierade får hamnade. Slutomdömet blir då att antalet premierade får ökade, framför allt hos ståndspersonerna på gods och herrgårdar, och i viss utsträckning även hos allmogen där det fanns intresse för tillverkning och försäljning av textila produkter. Det är troligt att intresset och kunskapen om att hantera den finfibriga ullen ökade, först via tillverkning av mjukare vadmal och därefter utveckling av klädestillverkning. Närheten till manufakturverk och möjlighet till direktleveranser av ull vid sidan av hallrätterna kan ha inverkat. Kommerserrådet Anders Lissander nämner detta i sitt memorial till Kommerskollegium den 4 september 1769 ”...dock som en del Scefferi-Idkare ej fördrat derass Ull til Hall-Rätten, eller tagit premier, utan directe försåldt Ullen till Fabriquerne; så torde detta årliga quantum tåla den tilökning!”¹³⁰

¹²⁸ Kjellberg 1943 s. 245.

¹²⁹ Nyberg 1992 s. 151.

¹³⁰ Lissander 1769 s. 58.

Bilaga 1 Importerade fårraser

Merinofår:

Rasgrupp av spanska får för ullproduktion. Har sedan Spaniens exportförbud hävdes vid slutet av 1700-talet, under 1800-talet spritts över världen. Merinofåren är nu särskilt vanliga i områden med varmt klimat och gles gräsväxt som Australien, Sydafrika och Sydamerika. I Spanien har merinofåren sedan mycket lång tid tillbaka, varje år gjort långa vandringar mellan sommar- och vinterbeten, så kallad trans humans. Merinoullen är mjuk, finfibrig, jämn och starkt krusig med svag glans. Eftersom ullen släpper igenom fukt är merinofåren känsliga för fuktiga förhållanden. Ullen används till mjuka, ofta tunna vävnader och trikåer.

Engelska får:

Begreppet engelska får, innefattade flera raser. För att få kännedom om vilka raser det kan ha rört sig om, får man gå tillbaka till tidigt 1700-tal och söka kunskap om vilka raser som då hölls i England. Michael Ryder har i sin bok *Sheep and Man* 1983, omtalat raserna ryeland och romney som två raser som fanns i England under tidigt 1700-tal, d.v.s. den tid som är aktuell i samband med 1700-talets svenska fårimporter.

Ryeland var den mest finulliga rasen av de två nämnda. Jag håller för troligt att Alströmer och andra kunniga om de engelska fårraserna valde denna ras.

Eiderstedtska får:

Härstammar från Schleswig-Holstein kring floden Eiders utlopp i Nordsjön, med den invallade halvön Eiderstedt med dess saltbemängda gräsmarker där fåren tydligen trivdes. Fåren fördes in till Sverige och placerades i kusttrakterna i Halland och Bohuslän, som bedömdes ha likartade betesmarker som på Eiderstedt. De eiderstedtska fåren är finulliga, men mer hårdiga än merinofåren.

Ostfriesiska får:

Ostfriesiska får förknippas ofta med mjölkfår. De ostfriesiska fåren har funnits länge i Sverige och omnämns redan från Gustav Vasas regeringstid. De härstammar från de Friesiska öarna utanför Hollands och nordvästra Tysklands kuster. Det ostfriesiska fåret är hårdigt och klarar det mellansvenska klimatet mycket bra. Liksom det eiderstedtska fåret är det lämpligt för kusttrakterna. Ullen är inte speciellt finfibrig. Även om det troligen härstammar från finfibrigt får, har det via korsning eller miljöpåverkan utvecklats till ett medelfint eller medelgrovt ullfår.

Bilaga 2 Ordförklaringar

Bländningar: Korsningar.

Daler kmt.: Daler kopparmynt.

Daler smt.: Daler silvermynt. Myntkurserna ändrades under de aktuella decennierna, men i runda tal utgjorde en daler smt. ungefär värdet av tre daler kmt.

Discent, schäferidiscent: Elev vid schäferiskola.

Hallrätt: Hallrätterna, som låg under Kommerskollegium, hade bland annat till uppgift att besiktiga importerade får och såväl kvantiteter som kvaliteter inom den textila manufakturen.

Kommerskollegium: Ämbetsverk inrättat under 1700-talets första decennier, med uppgift att följa och främja rikets handel, sjöfart, industri, bergshantering, hantverk och slöjd.

Lödja: Vårull.

Manufaktur: Anläggning för mer storskalig produktion t.ex. av ullvaror.

Merkantilism: Ekonomiskt system. Innebar främst strävanden efter en positiv handelsbalans, satsning på inhemsk produktion, ekonomiska regleringar och protektionism, samt betoning på statens kontrollerande funktion.

Provinsialschäferinstruktion: Angav provinsialschäferns uppgifter.

Relation: Rapport, berättelse.

Schäfer: Fårskötare. I samband med schäferiverksamheten användes begreppet även för andra personer som var engagerade i finullsfåren på olika sätt. Exempel: Mästerschäfer, provinsialschäfer, schäferidiscenter.

Schäferi: Fårgård. Här: Större gårdar med finulliga får.

Stamschäferi: Större schäferier som i huvudsak ägnade sig åt avel.

Stapelstad: Stad med rätt att idka handel med utlandet, såväl utskeppning som införsel.

Svanskin: Vit vadmal.

Vadmal: Grovt tjockt ylletyg.

Bilaga 3 Figurer och tabeller

Figurer

Figur 1. Grundprinciperna för verksamheten med att bygga upp en inhemsk finullsproduktion

Figur 2. Huvuddragen i premiesystemet.

Figur 3. Några får lastas ombord för resan till Sverige.

Figur 4. Kartbild över Højentorp.

Figur 5. Flödesschema över finullsimport och inhemsk finullsproduktion.

Figur 6. De fem häradena Valle, Gudhem, Mark, Bollebygd och Kulling.

Tabeller

Tabell 1. Antalet premierade får i Älvsborgs och Skaraborgs län år 1746 och 1751.

Tabell 2. Tidsperioder som studerats.

Tabell 3. Antal bouppteckningar med får, antal tackor per härad och tackornas fördelning mellan besättningarna.

Tabell 4. Besättningsstorlekarnas spridning i olika härad.

Tabell 5. Antal baggar och deras fördelning mellan besättningarna.

Tabell 6. Genomsnittligt antal tackor respektive baggar per besättning.

Tabell 7. Högsta och lägsta värde per tacka respektive bagge samt det vanligaste värdet per tacka.

Tabell 8. Sammanställning av särskilda noteringar i bouppteckningarna.

Tabell 9. Noteringar om särart, fördelade mellan olika kategorier.

Tabell 10. Fåren i bouppteckningar från tre olika tidsperioder i Gudhems härad.

Otryckta källor

Landsarkivet i Göteborg
Bouppteckningar
Konceptblad till ekonomisk karta. Efter fältmätningar år 1877-82.

Muntliga källor:

Bergman, Ingrid. Nordiska museet

Litteratur

Alströmer J. 1727. *Den Swänska Wårdande fåra-Herdens Trogne Wäg-Wisare til en god Fåra-Skiötsel*. Stockholm.

Alströmer, J. 1741. *Egna försök til boskapsafvelens förbättring genom goda hannars införskrifvande från utrikes orter*. Vetenskapsakademiens handlingar.

Alströmer, C. 1770. *Tal om den fin-ulliga fårafveln*. Kungl. Vetenskapsacademien vid praesidii nedläggande den 25 april 1770. Stockholm.

Behre G, Larsson L-O, Österberg E. 1985. *Sveriges historia 1521-1809*. Stockholm

Bergstrand 1963. *Livet i Mark på 1700-talet, del 2*. Gumperts förlag.

Bohlin G.A. 1919. *Minnesskrift vid stadens 300-års jubileum*.

Gadd, Carl-Johan. 1983. *Järn och potatis. Jordbruk, teknik och social omvandling i Skaraborgs län 1750-1860*. Meddelanden från ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs Universitet. Göteborg.

Hallander H. 1989. *Svenska lantraser*. Veberöd.

Hultqvist P. 1989. *Statsunderstödd fåravel – ett inslag i Dalslands jordbrukshistoria under 1700-talet* // Johansson R (red.) *Hembygden Dalsland* 1989. Färgelanda.

Ingers E. 1948. *Bonden i svensk historia, del II*.

Johansson H. 1971. *Boken om Gudhem*.

Kjellberg S. T. 1943. *Ull & Ylle. Bidrag till den svenska yllemanufakturens historia*. Lund.

Klintberg af, C. 1814. *Om de anstalter, som i förra och sednare tider blifvit vidtagna til de svenska schäferiernas upphjelpande.* // Lantbruksakademiens annaler 2:1.

Lagerqvist L & Nathorst-Böös E. 1993. *Vad kostade det?* Stockholm.

Linné C. 1928. *Carl Linnaei Wästgötaresa.* Stockholm.

Lissander, A, 1769. *Om Svenska Schefferierne och Ull-handelen, ingifwit til Riksens Ständers Handels- och Manufactur-Deputation wid Riksdagen år 1769.* Stockholm. / Säfström 1777.

Magnusson, L. 1980. *"Ty ingenting angelägnare än mina bönders conservation. Godsekonomi i östra Mellansverige vid mitten av 1800-talet.* Stockholm.

Plomgren von, A. 1777. *Ingifwit til Kongl. Commeerse-Collegium.* Stockholm. / Säfström 1777.

Regnéér 1785. *Minne av Jonas Alströmer.*

Ryder M. 1983. *Sheep and Man.* London.

Sjöbeck, M. 1933. *Västergötland.*

Strähle, G. H. 1884. *Alingsås manufakturverk. Ett bidrag till den svenska industriens historia under frihetstiden.* Stockholm.

Suneson K-H. 1998. *Jonas Alströmer – en man och hans livsverk.* Frösön.

Westerlund L. 1988. *Provincialschäfrarna i Sverige åren 1739-66.* Meddelanden från ekonomisk-statsvetenskapliga fakulteten vid Åbo akademi, Rättsvetenskapliga institutionen. Ser. A:257. Åbo.

Winberg, C. 1975. *Folkökning och proletarisering. Kring den sociala strukturuomvandlingen på Sveriges landsbygd under den agrara revolutionen.* Meddelanden från historiska institutionen i Göteborg, nr 10. Partille.

Wood, R. 1981. *Early development in artificial selection as a background to Medel's research.*

Forskningsrapporter, läromedel samt vissa examens- och projektarbeten framtagna vid institutionen för landskapsplanering Ultuna publiceras i rapportserierna *Samhälls- och landskapsplanering* och *Agrarhistoria*. Följande rapporter har givits ut:

Samhälls- och landskapsplanering

1. Tandré, Anna. 1998. *Mårbackas trädgård. Igår, idag och i framtiden*
2. Wallin, Fredrik. 1998. *Bärkraftigt BOENDE. Analys av ekologisk bärkraft i skilda samhällsbyggnadsstrategier. Förstudie: Problemanalys, metodutveckling och fallstudier*
3. Nitsch, Ulrich. 1998. *Konsten att informera om miljön*
4. Brandberg, Ann & Ekblom, Linda & Ståhle, Alexander. 1998. *Knivsta – håll ut!*
5. Florgård, Clas & Linnér, Harry & Olsson, Mats & Wiklander, Gunnar. 1999. *Grundvattensänkning och natur på Hallandsås – effekter av tunnelarbeten på natur och på jord- och skogsbruk*
6. Eckerberg, Klas. 1999. *Information Technology in Landscape Architecture. Development of Tools, Method and Professional Role*
7. Lagerström, Tomas & Suneson, Torbjörn & Tandré, Anna. 1999. *Örbyhus park. Historik och vårdplan*
8. Wallentinus, Hans-Georg. 2000. *Vägars effekter på fågelliv och klövvilt. Miljökonsekvenser av byggande och användning av E3/E18 i Vallentuna kommun*
9. Eckerberg, Klas. 2000. *AutoCAD för markprojektering*

Agrarhistoria

1. Kardell, Örjan & Myrdal, Janken (red). 1999. *Jordbruket som system. Arbetet och gården i ett historiskt perspektiv*
2. Slotte, Håkan. 1999. *Lövtäkt i Sverige 1850-1950. Metoder för täkt, torkning och utfodring med löv samt täktens påverkan på landskapet*
3. Suneson, Karl-Henrik. 2001. *1700-talets fårimporter. Ett försök att bygga upp en inhemsk finullsproduktion samt en kartläggning av importernas effekt hos allmogen.*

SLU

Institutionen för landskapsplanering Ultuna
Agrarhistoria nr 3

En inhemsk finullsproduktion var målet med den statliga stödorganisation som under 1700-talet organiserades för att främja importen av finulliga får från bland annat Spanien och England. Det system med premier, rådgivning och ibland hårdhänt styrning som byggdes upp, var en av 1700-talets politiska och ekonomiska stridsfrågor. Hur stort genomslag fårimporten fick hos allmogen, har tidigare varit okänt.

I Karl-Henrik Sunesons studier av bouppteckningar från fem häraden i Västergötland, framkommer att de nya fåren trots allt förekom hos allmogen, även om spridningen var större bland de högre stånden. Författaren menar att importfåren var känsliga för fuktigt klimat, låglänta beten, sämre foder och

dåliga inhysningsförhållanden. Den fina ullen passade dessutom dåligt för allmogens behov av grov ull och tjockt skinn till tåliga arbetskläder. Vidare krävde den fina ullen en annan arbetsteknik vid kardning och annan bearbetning.

Suneson finner att allmogen i häraden med inriktning på avsaluproduktion var mer benägen att anamma de finulliga fåren jämfört med i häraden där ullen främst användes för eget bruk.

Flera av de frågor som behandlas i rapporten, har aktualitet även idag. Det gäller sådant som impulser utifrån och överhetens införande av nyheter i lokalsamhällen samt anpassningar till andra ekologiska miljöer.

Distribution:

3402
ISSN 1403-~~1367~~
ISBN 91-576-6037-9

SLU

Institutionen för landskapsplanering Ultuna
Box 7012
750 07 UPPSALA

E-post: lpul@slu.se
Besöksadress: Ulls väg 28 B

Tel: 018-67 10 00
Fax: 018-67 35 12